

SMID Mária Bernadett Egér a magyar folklórban

Bevezetés

Az etológiai kutatások egyik sarkkövét alkotja ember és állat kapcsolatának, civilizációs viszonyának vizsgálata. Folklorisztikai szempontból is tanulságos eredményekkel szolgálhat egy efféle kérdésfeltevés, hiszen a kollektív társadalmi gondolkodásról árulkodhatnak azok a szimbolikus tartalmak, melyeket egy adott kultúra egy állati formába „belelát”.

Robert Darnton egy francia nyomdászinas emlékirataiból kiindulva egy 1760-as évek beli „nagy macskamészárlás” etnológiai szövegmagyarázatát adja¹, amelynek középpontjában a macskákon eszközölt tréfa, a mesterné kedvenc macskájának lemészárlása áll. A szerzőnek tehát a preindusztriális Európa munkásairól egy komplex, összefüggő szöveg állt rendelkezésére, melynek értelmezéséhez egyéb forrásokat is segítségül hívott, mint bérkönyvek, levelek és a macskákkal kapcsolatos változatos folklóranyag. Az állat ontológiai státuszának értelmezésén keresztül a korabeli társadalmi osztályok egymáshoz való viszonyáról is lerántja a leplet, hiszen a szóban forgó tréfa kiobbantója az inasok és a mester-házaspár érdekkonfliktusa volt.

Az *egérre* gondolván a ma emberének lelki szemei előtt egy kicsi, szapora, gyors mozgású állat képe jelenik meg. A városiak, főként a nők körében nem idegen az a riasdalom, amely úrrá lesz rajtuk az ártalmatlan kisállat láttán. Vajon miért tapadnak az egérhez ilyen negatív képzetek? Hasonló elbírálás alá eshetett korábban is? Jelen dolgozat középpontjában nem egyetlen központi konfliktus áll, hanem sok kis elszórt folklór-adat, amelyek felkutatásával és értelmezésével arra keresem a választ, hogy milyen jelentőséget tulajdonított a magyar paraszti kultúra az egérnek. Kiindulópontom minden esetben összegyűjtött adatok voltak, melyeket rendszerezés után értelmezni próbáltam. Nem állt rendelkezésemre egyetlen, koherens szöveg, melynek értelmezését árnyalhatták volna elszórt adatok, ezért csak néhány általános vonás rajzolódhat ki. A talált szövegek idézetei a mellékletben olvashatóak, ezért a dolgozat szövegében néhol csak idézeteket használok fel. Az adatok gyűjtésének helyét, időpontját, adatközlőjét és gyűjtőjét szintén a mellékelt szöveggyűjtemény tartalmazza. Joggal felróható, hogy az egérrel kapcsolatos szövegek mennyiségét szinte a végtelenségig lehetne bővíteni, és olykor esetlegesnek tetszik a források kiválasztása is. Mivel a mennyiségi szempont sem garantálhatná a területi, időbeli kérdések megoldását, nem találtam indokoltnak további egérre vonatkozó adatok keresését. Az adatgyűjtés során több alkalommal felmerült bennem a kérdés, hogy helyesen járok-e el, ha egy kalap alá veszem az egeret és a patkányt. Úgy gondolom, a folklór bizonyos területein semmi esetre sem választható el ezen két állat szerepe, funkciója egymástól. Más területeken pedig e probléma elő sem bukkan, ugyanis az egér válik főszereplővé „rokonával” szemben. A két állatot csak azokban az esetekben kapcsolom össze, mikor az értelmezendő jelenségekben valóban összeforrott, elválaszthatatlan funkcióval bírnak, vagy melyekben szerepük meg is egyezik. Azokban a folklór műfajokban, melyekben az egér egy más állattal felcserélhető funkciót tölt be, nem törekedtem a viszonyulás értelmezésére. Mindemellett próbáltam tekintettel lenni az egér szó összes jelentéstartalmára, amivel az állat megítélésének értelmezése szélesíthető. Nem képezi az elemzés tárgyát a magyar díszítőművészet egere, mivel sem az ornamentikában, sem az állatnévanyagban nem jelenik meg markánsan, még a negatív értéktartományba sorolható motívumok között sem találta meg helyét.²

„EGERET SZÜLTEK A HEGYEK?”

Az egerek megítélésének mitológiai előképe az ókortól a középkorig

Mielőtt nyomon követném az egér megjelenését a folklór műfajokban, röviden kitérnék legkorábbi megítélésére. Természetesen semmiképpen nem genetikus kapcsolatot sejtetve a később bemutatásra kerülő folklór adatok és az itt felsorolt mitológiai utalások között.

Közismert a Noé bárkáján lyukat rágó egér motívuma, mely az irigységet, a jelentéktelen egyén bosszúját példázza. A Bibliában tisztátalan állatot testesít meg: „*A földön mászkáló állatok közül ezeket tartsd tisztátalannak: a vakondot, az egeret, a különféle gyíkokat, a gekkót, a fúrge gyíkot*”.³ Ezen állatok hullái a szimpatetikus mágia tabuja alatt állnak, ha az ember megérinti azokat, maga is tisztátalanná válik.

Széles körben elterjedt felfogás szerint az egér khtonikus állat, azaz kapcsolatba hozható a viharral, égzengéssel. Számos eredetmítosz szerint az ég (viharisten) és a föld nászából született. Sztrabónnál és az ókori Mediterráneum népei körében is találunk utalást arra, hogy e piciny állat a földből született, „gégeneisz”. „*Egeret szültek a hegyek*” – e mondás szó szerinti olvasata az állat eredetére utal, átvitt értelme pedig a „nagy készülődés törpe eredményét” idézi. Bizonyos motívumokban az egerek az égből hullanak alá zivatar alkalmával, és villám sújtja őket. Ez a felfogás a középkorban tovább életben maradt az időjósítás gyakorlatában. Úgy vélték, hogy az egerek viselkedésükkel elárulják milyen idő lesz (ld. Theophrasztosz, Aelianus). Vihar előtt az egerek tánca kezdnek, és felzendülő dalukat az égi dráma földi, profanizált parafrázisának tekintették. A magyar időjósító gyakorlatban is felbukkannak az egér szerepére, viselkedésére vonatkozó adatok, melyek közül nem egy utal a vihar közeledtére. Ezek ismertetésével *Az egér mint jós* c. fejezetben kívánok bővebben foglalkozni.

A „*hatalmas Egérféjű isten*” az Iliászban nem csak a földön pusztított, hanem haragjában az emberekre küldte pestises nyilait, aki ez esetben (név szerint Apollón Smintheus) csupán e negatív oldaláról mutatkozik be.

A középkor folyamán az egeret a közfelfogás szintén „pokoli” színekbe öltöztette. A patkánnyal együtt a halál, a pusztulás, a betegség, éhínség, nyomor megtestesülését látták benne.⁴ Számolni kell ezen megítélés reális alapjaival, hiszen a patkány bolhája volt a középkori nagy pestisjárványok legfőbb melegágya, és az állat kipusztulásával terjedt át az emberre. A középkori művészetben az egér is lehetett a sátán, a betegség megtestesítője. Ekkoriban, és gyakran még a középkor után is, gyakran került minden kihágás a törvény elé nemcsak emberek, hanem állatok esetében is. Sokukat fejvesztésre is ítélték. Mivel az egyház a kártékony rágszálókban a gonosz testet öltött alakját látta, igyekezett távol tartani őket az Isten házából. 1420-ban a laoni püspök a hernyókat és egereket az egyházból kizárta.⁵ Ráduly János gyűjtésében hasonló példát olvashatunk az egér elítéléséről. Boszorkányperekben gyakran említésre kerül az egér az eddig emlegetett hozzá fűződő negatív képzetek lecsapódásaként, tehát tovább él az elképzelés, hogy a betegség, gonoszság, negatív erők, tisztátalanság az egér immanens velejárói. Magyar vonatkozásban is előbukkan e felfogás egy sáréttudvari gyűjtésben, melyben egy bába (mint tudjuk, sok helyütt boszorkánynak vélt asszony) metamorfózisáról értesülhetünk: a szöveg egy sűrűn elbeszélte hiedelemtörténet. Az adatközlőn szerelmi rontást végzett egy boszorkány (bába), amitől az asszony megbetegedett, és csak egy gyógyító segítségével sikerül meggyógyulnia. Kilenc napig kell szednie egy orvoságos embertől kapott kilenc magot. Éjszaka azonban, a sötétség és a gonosz óráiban a boszorkány macskává, láthatatlan lényé, majd egérré változik.⁶ Ezen a ponton utalhatunk a macskára mint az ördögösséghez, boszorkányossághoz közeli állatra, a boszorkány egy lehetséges megjelenési formájára, melynek rettegett hatalma ellen klasszikusan csonkítással védekeztek,

tudniillik a megcsönkített macska nem tudott részt venni a boszorkányszombaton.⁷ Közel sem ez az egyetlen példa, mely párhuzamba állítható külföldi adatokkal. Vizsgálódásaim során több olyan forrást találtam, melyek figyelemre méltó egyezéseket, hasonló felfogást mutatnak az egérről. Tehát visszatérve az egér (és a patkány) megítélésének kérdéséhez, összefoglalásképpen elmondhatjuk, hogy ezen állatokhoz nagy általánosságban valóban negatív képzeteket társítottak, melyek tovább élnek a „modern ember” gondolkodásában is.

„ADJÁL NEKEM VASFOGAT”

„A basutók gondosan elrejtik a kihúzott fogaikat, nehogy ezek bizonyos, a sírok körül kísértő titokzatos lények birtokába jussanak; ezek ugyanis ártani tudnak a fogak tulajdonosának azzal, hogy mágiát gyakorolnak rajta.”⁸ Ez a gyakorlat átviteli mágiát feltételez, vagyis azt, hogy a fog elvesztése után – tehát a fizikai kapcsolat megszűnte után – annak tulajdonosa továbbra is kapcsolatban marad a fogával. Ugyanez a képzet az alapja annak a széles körben elterjedt hiedelemnek, mely szerint bizonyos praktikákkal az ember befolyásolni képes leendő fogainak épségét, egészségét.⁹ A példáért nem is kell oly messzire mennünk: ki ne ismerné a magyar folklórban is elterjedt szokásszerű eljárásról is megjelenő hiedelmet, mely szerint a fog elvesztésekor egérlyukba dobott fog erős, egészséges fogakat „hoz” gazdájának. Máskor a fogat kemencekuckóba dobták, de szintén az egeret hívták segítségül. Az adatok nemcsak az első fogra, hanem az idősebb korban elvesztett fogra is vonatkoznak.

Az egykor hiedelemháttérrel rendelkező rítus esztétikai igényt kielégítő szokássá válása¹⁰ figyelhető meg az egérhez szóló mondókák, kiolvasók esetében, melyek már nélkülözik a fog eldobásának gyakorlatát.

Az egészséges, ép fog „elnyerésének” rítusai a homeopátiás mágiát feltételezik, melynek alapelve abban a képzetben gyökeredzik, hogy „hasonló hasonlót hoz létre.” Szintén a foggal áll kapcsolatban az alábbi példa: „Fogzáskor vaskulcsot adnak szoptatni a kicsinek, hogy vaserős fogai legyenek.”¹¹

Jóllehet, ebben az adatban nem szerepel az egér vagy a patkány, ám ugyanazt a szerepet tölti be a megjelenő tárgy, a vaskulcs, mint a következő adatokban az egér és patkány. Az erős fog elnyerésére ezeket az állatokat hívják segítségül, mert feltételezik, hogy fogaik erősek, hiszen annyi kárt tesznek a paraszti háztartás megrágható eszközeiben, élelmiszereiben. A kihúzott fogat az erős fog reményében igyekeznek valamiképpen a közelükbe juttatni. Az erős fog, erős csontozat fontossága mindaddig az egérhez kötődik, amíg a paraszti családok élelmiszertartalékait a kenyér, a búza, a liszt, fő étekeit pedig az erre az alapanyagra épülő ételek teszik ki.

Érdeemes áttekinteni, hogy melyek azok a helyek, ahová a kihúzott (letört) fogat dobni szokták. Számos adat említi azt a gyakorlatot, mely szerint a fogat egérlyukba, patkánylyukba, vagy az egér, illetve patkány fészkelési helyének vélt irányba kell dobni: „A fog először még csecsemőkorban, mikor előbújik, utána a tejfogak kihullásakor, később végső elvesztéskor okoz babonás gondot az ember életében. Fogzáskor vaskulcsot adnak szoptatni a kicsinek, hogy vaserős fogai legyenek. A kisgyermek az egértől vasfogat kér a sajátja helyett. Pozsony megyében viszont azt állítják, ha valakinek kihullott a foga, és azt a feje fölött a háta mögé dobja úgy, hogy éppen az egérlyukba essen, akkor, ha mégoly vén is, újat kap.”¹²

A fent említett adatok mind-mind azt bizonyítják, hogy a gyakorlatot őrök az átviteli mágiához folyamodnak. A képzet egyre inkább elhalványulni látszik, de nyomai megmaradtak a gyermekek kiszámolóiban, sőt a városi ember tudatában is, hiedelemháttér nélkül.

A HÁZ HÍVATLAN VENDÉGEI

Az egerek és patkányok elűzésére és megelőzése érdekében végzett mágikus és racionális eljárások

A jó fogat hozó egér és patkány a hétköznapokban azonban a parasztember számára nagy bosszúság okozója, amiért joggal irigyli „vasfogát”. Egy feljegyzés tanúsága 1597-ből: „az buzaban mind éger miat s mid eseo miat nagi kar wala”.¹³ Vagy lássunk egy 1708-ban írott levelet: „Most vr(am) a’ Zab aratáson vagyunk, de eztis az eger ige(n) el vesztegette [...] sok helyeken nagi karokat Töttek az egerek és Tesznek mostis (Fogarasi János lev.)”.¹⁴

A hivatlan vendégek távoltartására több fortély is kialakult az idők folyamán. Akadnak racionálisabb eljárások, és szép számban találhatók mágikus praktikák is a szövegek között. Sokszor megbecsült háziállat a jó egerésző (macska), másrészt a patkánycsipeszek, egérfogók valóságos tipológiáját lehetne felállítani a gondos és leleményes gazdák által készített egér- és patkányfogó eszközök számbavételével. Az ábrán látható patkányfogó eszköz kiöblösödő végébe került a csalétek, s ha az állat a kép bal oldalán látható lazán rögzített korongot megnyomta, a csipesz két szára nagy erővel összeszorította.¹⁵ Hasonló elv alapján működtek az egérfogók, melyek szintén csapdába ejtették az éhes, mohó kis „betolakodókat”. Ilyen csapdák írásos említése már a XVI. századból ismeretes *egércsapda* néven, s XVIII. századból az *egérkaptány* vagy *egérfogó láda* (ld. XXXVII. sz. adalék) elnevezéssel találkozhatunk.¹⁶ Tésztába gyúrt *egérmazlagot* is kentek az asztal közelébe a rágcsálók távoltartására. Ismert az ún. *egériútó* használata is, melynek használata általánosnak számított a környező népek (románok, szlovákok, ukránok) körében is. Feltehető, hogy Közép- és Kelet-Európába nyugatról került.

Azonban léteztek az egér és patkány, azaz a „féreg” távoltartásának kevésbé racionális módszerei is. Az ebbe a szférába tartozó féregűző gyakorlatokat két nagyobb csoportra oszthatjuk.¹⁷ Az egyik csoportba tartoznak mindazon rítusok, melyek lényege a férgek megjelenésének megelőzése, tehát a féregűzés gyakorlatilag nem közvetlenül a kárt okozó egér/patkány jelenlétében zajlik, azaz preventív jellegű. Ez a csoport egybeesik az ún. apotropeikus rítusok kategóriájával. Az effajta gyakorlat elijesztő, elidegenítő elemeket használ fel a nem kívánt „vendégek” távoltartására. Ez esetben inkább kollektív jellegű, az adatok keresése közben ezidáig nem akadtam olyan specialista említésére, akit nem a már meglévő baj elhárítására hívtak volna ki a házhoz. Természetesen ez a tény nem zárja ki teljesen ilyen specialista létezését, hiszen az eliminatorikus rítusok gyakorlóinak körébe tartozó féregűző specialisták titkai éppen azért kerülhettek lejegyzésre, mert az őket kihívók meglesték tevékenységüket. Mindenesetre logikusnak tűnik, hogy a molnárok, vagy esetleg más településről érkezett tudósok, ördögösök a direkt féregűző gyakorlat feltételeként „szakosodtak” eliminatorikus tevékenységükre, és a megelőző féregűző gyakorlatra vonatkozó talált adatokból az derült ki, hogy inkább kötődött bizonyos napokhoz, és az egész kollektíva gyakorolta. Tehát adott közösség először saját életét igyekezett feltehetőleg szabályozni, melyben (az eliminatorikus gyakorlat révén) ők maguk mondták a varázsszövegeket, ráolvasást; és csak bizonyos idő elteltével vált ki a féregűző specialisták csoportja. Továbbá a gyűjtött adatok rámutatnak arra is, hogy a férgek nyilvános kiűzése alkalmi jelenséggé, majd évenként dátumokhoz kötődő szokássá fejlődött. A krízis szituációja indította útjára a féregűző gyakorlatot, majd annak gyakori előbukkanása újra s újra aktualizálta. Az idő folyamán így válhatott alkalmi kiindulásává,¹⁸ és ebben a második lépésben, mint ahogyan az a bizonyos napokhoz kötődő féregűző gyakorlatban is megfigyelhető, előtérbe kerülnek a másodlagos magyarázatok a hiedelemszövegekben, és háttérbe szorul a bajelhárítás tudatos tartománya.

A paraszti társadalomban számos szokáscelekedet maradt fent a gabonacsócsálók távoltartására. Akadnak ezek között napszakokhoz, jeles napokhoz kötődő cselekedetek, de kialakultak hagyományos feregűző napok is a kalendáris évben, melyekhez inkább apotropikus jellegű gyakorlat kötődik. Pápa vidékén húshagyókedd bizonyult megfelelő időpontnak a kukorica lemorzsolására, annak elkerülése végett, hogy az egér ki ne rágja.¹⁹ Drávapiskin karácsony éjjel 12 órakor kellett sort keríteni a patkány és egér elleni mágikus cselekedetek véghezvitelére. Csallóközben holdfogytakor volt szokás asztagba rakni a takarmányt. Hiszen nemcsak gazdasági, kertészeti teendők szabályozása fűződött a hold fázisaihoz, hanem gyógyászati és bajelhárító tevékenységek is, mint ahogy e példa is igazolja. Nagypéntekhez és nagyszombathoz is kötődtek gesztusok,²⁰ melyek a „betolakodók” távoltartását szolgálták²¹: ilyen volt nagypénteken kora hajnalban a ház körülfutása, körülseprése; a nagycsütörtöki patakvízzel való „megszentelés”. Nagyszombaton harangozáskor (vagy bármely más napon harangszókor) a templomba küldték az egereket, patkányokat ráolvasások kíséretében. „*Szalontán újévkor főtt tengerit esznek, különben állandó lesz a patkány a háznál.*”²² Az Alföldön a gyermekek még zajkeltés is segítette a rágcsálók távoltartását.

Azonban e javasolt napokon kívül általános feregűző napok is fixálódtak a népi kalendáriumban. Ilyen volt Kázmér (március 4.), Gertrúd (március 17.), Nikázius (december 14.), Medárd és Szent János napja is.²³ E hagyományos alkalmakkor a paraszti háztartásból nemcsak az egér és a patkány, hanem minden haszontalan állat kiűzésre került. Archaikus és modernebb, racionálisabb távoltartó rítusok egyaránt kötődnek ezekhez a magyar elterjedésüket tekintve főként tavaszi napokhoz. Európa-szerte elterjedt szokás volt a körülfutás, a zajkeltés, a lemeztelenítés, vízbe küldés melyek jól ismert rontáselhárító eljárások is egyben.

Kázmér napján (március 4-én) a régi kartaliak megfogtak egy patkányt, késsel föl-vágták a hátát, majd sót szórtak a friss sebre. A patkány kétségbeesett visítással maga után csalta a határba társait. Ez esetben egy racionálisabb gyakorlattal állunk szemben.

Szent Gertrúd története a benti asszonyi munka befejezését, vagyis a mezei munkához való „kivonulást” köti össze az egerek kiirtásával. Gertrúd Pippin, frank király leánya, a koldusok, betegek segítője, az utazók, halottak, beteget védőszentje.²⁴ Imádkoznak hozzá járvány és egérpusztítás ellen is. Önmegtartóztató, szűzi életet folytatott. A sátán/ördög egér (!) alakjában akarta felébreszteni az éppen szövő Gertrúdban a türelmetlenséget, ám a szűz parancsára az egérnek meg kellett rágnia a pókhálót. Gertrúd napkor volt szokás befejezni a benti asszonyi munkát, a szövést és a fonást, esetleg a rákövetkező vasárnap.

„*A német évkönyvek beszélik, hogy egy időben iszonyúan elszaporodtak a mezei patkányok. Loban, hol II. Popiel nevű királyt is szétszaggatták, nagy csapatokban jöttek be a német földre. A Rajna vize fekete volt e kártékony állatoktól, a mint lefelé úsztak rajta. Hattó érsek, ki szent Gertrúd nagy tisztelője vala, ekkor az ő közbenjárásához folyamodott s az országos csapás azonnal megszűnt. Mikor hasonló csapás érte Ardenne vidékét, a nép kis czédulákat szórt szét a mezőkön, melyeken, mint a Revne des societés savantes (a tudósok társaságának franciaországi szemléje) 1872. július-augusztusi füzetében írja, e szavak állottak: »Patkányok, patkányok! Az élő Isten, a boldogságos szűz Mária, a boldogságos szűz Gertrúd nevében, kényszerítünk titeket, távozzatok innen, menjetek vissza az erdőbe. Szent Gertrúd légy közbenjárónk!«*”²⁵ Szent Gertrúdot orsóval, könyvön és apáti pásztorbotján szaladó, lábainál vagy kabáton lévő egérrel szokták ábrázolni. A néphit szerint március 17-e időjárási fordulónap, Gertrúd ekkor elűzi az egereket. A Szent Kunibert-templomból a Szent Gertrúd -templomig egérkörmenetet szoktak rendezni a rágcsálók inváziója esetén, a nivellesi kútból való vízről pedig úgy tartották, hogy elűzi az egereket.

Nikázius és Kámér napjára vonatkozóan íme egy-egy ráolvasás – jellegű cédulafelirat, melyet falon, kerítésen volt szokás elhelyezni:

„*Ma Kázmér napja vagyon, minden poc takarodjon!*” (Doboz)²⁶

„*Ma uagion Szent Nikazius napja, fusatok egeret, patkaniok!*”²⁷

Távoltartásukra nemcsak kiemelt napok, hanem elhárító tárgyak köre is kialakult: ilyen például a tövisvessző felfüggesztése a szobában (X. sz. adalék), pozdorja szórása a búzaföld szélére, a mágikus, távoltartó bojtortáncoskorú Sopronkeresztúron és a Kunságban, a sövényre tűzött lókoponya Felsőiregben (XIII. sz. adalék), a ház keresztközébe dugott kosszarv vagy ekegűzs Göcsejben (XIV. sz. adalék). Ezek mellett az előírások mellett létezett a prevenciónak egy negatív tartománya is. Ide sorolhatjuk azokat a cselekedeteket, melyek tilalmasak, és minden bizonnyal a közösség (ön)szabályozásának is megfelelő eszközöként szolgáltak: „*Eger vidékén a malomból nem szabad lisztet, búzát lopni, mert azzal a patkányokat is magával viszi az ember*” (XXII. sz. adalék részlete). Csereszegtomajon úgy magyarázták a tilalmat, hogy ha valaki lop a malomból, a vízimolnár küldi házához a férgeseket: „*Ha valaki malomból ellopot valamit, akkor ahhoz a molnár elküldte patkányait. Ocsut dobott a vízbe e szavakkal: »Menjete a vízre.« Sírva-ríva mentek a vízre a patkányok. Elmentek oda, ahova rendelve voltak.*”²⁸

A preventív gyakorlat számba vétele után most térjünk át a tudós féregűzők alakjaira, akik már direkt elűzést, bajelhárítást végeznek. Megnevezésükre több változatot is találtam az adatgyűjtés során, mint például patkányos ember, vízi molnár, tudós molnár, ördöngös molnár, patkányküldő ember, vagy olykor egyszerűen csupán „az öreg”. Ezen megnevezések egyazon feladatkörre utalnak, vagyis a férgek elűzésének specialistájára. Ezennel át is léptünk az eliminatorikus, azaz eltávolító, direkt módon véghezvitt féregűző gyakorlat körébe, mely már feltételezi a haszontalan állatok házban élését és kártevését.

Ennek a gyakorlatnak kialakult figuráinak, specialistáinak típusát véleményem szerint két nagy csoportra oszthatjuk, az egyikbe a különböző szövegekben ördöngös molnárok, vízimolnárnak vagy tudós molnárnak nevezett figurák tartoznak. A másik kategória a patkányos ember típusának csoportja, akit házhoz hívtak egy közeli településről. Mindkét csoportba tartozó specialisták tevékenységét titok övezte, és éppen emiatt válhattak hiedelemmondai alakká. A specialistát megnevező szövegek (memorátok és fabulátok) ténylegesen véghezvitt cselekményeket írnak le, ezért tiszta mágikus eljárásnak tekinthetjük a féregűző ember tevékenységét. (Magától értetődő, hogy manapság csak a szájhagyományban élő passzív figurává vált.) Pócs Éva meghatározása szerint a tevékenységeken belül csak azt mondhatjuk mágikus jellegűnek, melyet „*egy cél elérése érdekében*” hajtának „*végre, nem pedig csak szokásszerűen, alkalomszerűen stb.; továbbá nem egy mindennapi cselekmény kísérőjeként, hanem önállóan.*”²⁹ Ide sorolhatjuk a specialisták működését is.

Az ördöngös molnár alakját a magyar néphit kapcsolatba hozta a boszorkánysággal, főként az ország keleti területein.³⁰ Értett az állatok gyógyításához, fontos szerepet töltött be a féregűző gyakorlatban is. A vízimolnár szintén hiedelemmondai alak, aki ért az állatok nyelvén, és akit főként a vízi lényekkel hoztak kapcsolatba.³¹ A malom vízén közeledő patkányok ellen a vízre búzát szórt, az állatok – miután jóllaktak – visszafordultak. „*A bakonyalji molnár 3 marék búzát szór eléjük, ha a vízben közeledni látja őket.*”³² Hatalma tudatában teljes nyugalommal szól a patkányokhoz, akik valóban hallgatnak szavára. Ismertek a vízimolnárok közti vetélkedésről szóló mondák³³, melyekben a féregűzők ellenségesen viselkedtek egymással, az egyforma erővel bíró vízimolnárok felváltva küldték át egymáshoz a kártevő patkányokat. Végül egymás halálának lettek okozói.³⁴ A vízimolnár erejét, akárcsak a boszorkány, „mágikus helyeken” szerzi, például keresztúton. A hiedelemalakra szóló mondák más elemeket is tartalmaznak (pl. a

malomkerék megállítása stb.), de a legtöbb adat a patkányok elküldését példázza. Olykor egyes szám első személyben mesélik el a történetet az adatközlők, memorátként, ennek egy jellegzetes példája az a történet, mely vándortípus, s bonyolultabb szerkezeti felépítése miatt már inkább mesének tekinthető.³⁵

A patkányos ember abban különbözik a vízimolnártól, hogy őt házhoz hívják. Vele a másik fél „szerződést” köt az esetek többségében. Alkalmi gazdasági kapcsolat jön létre kettejük közt, mivel a baj elhárításáért a kihívott patkányos ember jutalmat, honoráriumot kap.³⁶ Előzetesen szóbeli megállapodás köttetik a fizetségről, vagy a sikeres munka elvégezte után is szokás volt őt jutalmazni, ám akadnak olyan adatok is, melyekben a patkányos ember semmi fizetséget nem fogadott el munkája fejében.³⁷ A legfontosabb mozzanat, melyet a szövegek többségében megtalálhatunk, az a tabu, hogy a patkányküldő tevékenységét senki sem láthatja „*a házból mindenkit kiküld*”,³⁸ „*de kikötötte, hogy senki ne menjen utána*.”³⁹ A parasztember mégsem tudott úrrá lenni kíváncsiságán, és adandó alkalommal megleste a patkányos ember „titkait”. Melyek azok a varázseszközök és varázscselekedetek, melyekkel a patkányos ember elúzi a „betolakodókat”? A hangok tartományába esik a furulyával, a kolomppal, valamint a szóval (káromkodással) való elidegenítés. A vejnemőjnenni világot idéző furulyás „*elkezdett mélabúsan furulyázni egy dallamot, amit még sohasem hallottunk*”, és így csalogatta el a hívatlan vendégeket. Az elcsalás történhet kolomppal (V. sz. adalék), vagy káromkodással is, ami a ház közepére gyűlnék a „gabonadézmálók” (I. sz. adalék). Utóbbi módhoz varázspálca, azaz három varázsvessző használata is társul, melyekkel a patkányos ember megérinti az állatok orrát.

Az állatokat ki is füstölhetik, ez a gyakorlat valamivel racionálisabb alapokon nyugszik (VI. sz. adalék). Meg is etethette a patkányokat búzával a patkányirtó, ami a vízimolnár tevékenységére emlékeztethet minket.

Számos történetben kiemelt szerepet játszik a kör rajzolása, vagy a ház megkerülése, körüljárása. „*Háromszor körüljárta a házat és akkor már láttuk, hogy szöknek a patkányok, egyik itt fut, másik ott*”⁴⁰ (Solgor); vagy mint a következő példa mutatja, a patkányos maga körül húz varázskört a patkányok „elidegenítésére”: „*az egyik varázspálcával kört húzott, a kör közepén füttyrészett, elküldte őket Krakkó partjára. A másik patkányküldő furulyával csalta el a patkányokat*.”⁴¹ Utóbbi esetben a patkányos ember varázspálcát is használ, mely a „szertartás” szinte állandó eszköze a patkányirtó gyakorlatban. Ezzel rajzolja a varázskört, vagy ezzel érinti meg az állatok orrát.

Számos esetben a rítusban egy állat „főszereplővé” válik, melyet rendszerint sántának nevez a patkányos ember.

Ezen a mozzanaton kívül a kegyelem, a teremtmények tiszteletének jelenléte is megfigyelhető a féregűző gyakorlatban. A specialista felhívja a háziak figyelmét arra, hogy a patkányok, egerek is Isten teremtményei, nem szabad őket bántani, agyoncsapni, a féregűző gyakorlat végrehajtása után majd elmennek maguktól: „*Agyon akartuk verni a patkányokat, de nem engedte meg, azt mondta, ez is Isten teremtése. Isten adta neki az életet, majd amikor kell, el is veszi. Hadd éljenek, mert úgy is elküldöm én őket tőled, ezekkel neked többé nem lesz dolgod*.”⁴² Egy másik esetben pedig így nyilvánult meg az irgalom: „*Elküldtem a patkányokat a Krakkó partjára, mind elment, csak egy család maradt itt, azoknak most lett kispatkányuk, megmaradt egy fészek kispatkány, mert a szemök még nem nyílt ki, de ezek is utánuk mennek*.”⁴³

Egy szöveg utal arra, hogy az őrző házikígyó – jó pockászó kutya vagy macska hiányában – az egereket is távol tartja a portáról: „*A házikígyó az fekete, a házba van. A falba, a ház falába van. Ott szokott kőtenyi. Valamikor azt tartották, hogy nem szabad megölni, mert az házikígyó. Az pusztította az egereket is a háznál*.”⁴⁴

A férgek a paraszti háztartásból nemcsak specialisták, hanem a háziak magán-
gyakorlata útján is ki lehetett űzni. A direkt rítus lehetett mágikus vagy racionális gyö-
kerű, amennyiben pedig napokhoz, alkalmakhoz kötődött – mint azt már említettem –
inkább apotropikus jellegűvé vált. Az eltávolító tevékenység körében kiváló alkalomnak
bizonyult az éjféli. E mágikus időpontban került sor a „lemeztelenítésre”, vagyis a házi-
gazda vagy a háziasszony ez alkalommal anyaszült meztelenül, „paradicsomi állapot-
ban” űzi el a „gonoszt”. Így kerül meg a házat, közben rájuk is olvashat.⁴⁵ A gonosz
lélek, azaz ez esetben a férgek ellen temetőből hozott kereszttel védekeztek Maconkán
még a múlt század második felében is: „*Azt mondják, ahol sok patkány van, menjen ki a
temetőbe. Akkor vegyen fel egy keresztet és akkor azt vigye be, persze naplemente után,
de akárki szól hozzá, senkihez se szóljon semmit se, hogy hogy volt, takarja el valamibe,
és oda, ahol legjobban fúr a patkány, szúrja bele. A patkányok onnan messze elmennek.
Akkor újra vigye ki a keresztet a temetőbe, tegye oda vissza, ahol volt.*”⁴⁶ A gyakorlatot
némasági tabu övezte, s naplemente után kellett rá sort keríteni. Szintén a sötétség idő-
szakában⁴⁷ kellett elkezdni, és végezni napfelkeltére a kenyér dagasztásával. A kezén
maradt kelt tésztát a gazdasszony a patkánylukba tette, s bízott abban, hogy miután a hí-
vatlan vendégek jóllaktak, elmennek a portáról.⁴⁸

Mindenféle féregűző gyakorlatban⁴⁹ kiemelt szerepet kapott a harangszó. Különös
tagolást szolgáltatott a ráolvasásoknak. Háromszor harangoztak misére, és a harangszók
közt történt a patkányok „felkészítése”, majd elküldése (misére vagy bármely más tájék-
ra): mikor a misére hármat harangoznak, első harangszókor kezdi őket küldeni: „*Kelje-
tek fel, készüljetek híveim!*”, mikor a harmadik harangoztak, azt mondták: „*»beharan-
goztak, lehet indúlni!« Sirva mennek, még a fiaikat is összeszedik*”⁵⁰; Vagy: „*Patkányok
készüljete, elsőt harangoznak! / Másodikat harangoznak, készen vagytok? / De most
már takarodjatok, beharangoztak!*”⁵¹

A hiedelmek területén fontos szerepet töltöttek be a hold fázisai, jóllehet, a paraszt-
ság nem kapcsolt hozzá közvetlenül animisztikus képzeteket⁵², de az analógia elvén alkalmazta
újholdkor a visszafelé számláló ráolvasásokat, melyekkel a férgek is igyekezett
kiűzni mind az állatokból, mind a rágcsálókat a házból, istállóból.⁵³

Kiolvashatták, kiszámolhatták úgy is a férgeket a házból, hogy nem kérték a hold
segítségét: „*Patkány urak, hányan vagytok, / ahányan vagytok, annyiféle szaladjatok!*”
Az elhárítás történhetett ráijesztéssel (fenyegetéssel) vagy kedves kéréssel is. Előbbi
módot néhány adatban a meztelenséggel párosítják⁵⁴, s megemlíti a némaság fontos-
ságát is.⁵⁵

A „baj” átvitele is egyfajta mód volt a betolakodók elhárítására. Olykor a szomszédba,⁵⁶
valamilyen haragosukhoz⁵⁷, gazdagabbakhoz, a templomba vagy „jobb helyre” irányí-
tották az egereket. Az átvitel történhetett direkt úton is, például Jászdózsán kisperték a
patkányluk előtti földet, és napkelte előtt a Tarnára vitték. A földet visszakézből dobták
el, s nem szabadott odanézni.⁵⁸ Göcsejben nagypénteken napkelte előtt az udvar takarí-
tásakor egyúttal a patkányokat is kisperték. A cédulára felírt ráolvasást Csarodán a ha-
tás növelése érdekében más kocsijára tették fel, s így a patkányokat és egereket szintén
más házhoz szállította (analógiás mágia).

Az egérfogókról már szóltam, s a most tárgyalt „misztikusabb” eljárások mellett ta-
lálkozhatunk – az egérfogókon kívül – egyéb racionális elemekkel is a féregűző gya-
korlatban. Doroszlói példa: „*Az én édesapám úgy irtotta a patkányokat, hogy szépen
odaszoktatta őket a tehénvájuba, etette őket buzaliszté. Má alig várták, úgy odaszoktak,
akko még a lisztbe gipszét kevert [...] Mëgkötött a hasukba a gipsz és belepasztúttak*”.⁵⁹
Ismert volt továbbá egy egyed megkínzása (például szemének kiszúrásával⁶⁰), amely
elmarta maga mellől társait, vagy esetleg azok maguktól menekültek el, látván társuk

kínjait. Doroszlón példának okáért egy patkányt megnyúztak, megpaprikázták, majd visszaengedték a patkánylyukba, majd az elmarta maga mellől a többi.⁶¹ Találkozhatunk a patkányok, egerek belső megmérgezésével⁶², továbbá különféle módon történő „kiszáritásával”, hogy belepusztuljanak a szomjúságba.⁶³

Rítus típusa	APOTROPEIKUS FÉREGŰZŐ RÍTUSOK		ELIMINATORIKUS FÉREGŰZŐ RÍTUSOK					
A rítus jellege célja szerint	preventív, megelőző		eltávolító					
A gyakorlatot végrehajtó személy típusa	Féregűző specialista	Nem specialista	Féregűző specialista hajtja végre		Nem specialista			
Személy megnevezése		Általában kollektíva („mágikus” és racionális eljárások)	Vizimolnár (ördögös/tü-dös molnár)	Patkányos ember	Házikgyó	Gazdasszony	Gazduram	Más v meg nem nevezett egyén

JÁTÉK AZ EGÉRREL

Az egér megjelenése a népi játékokban

Eddig az egerek eltávolításáról és károkozásának megakadályozásáról esett szó. A gyermekjátékoknak is állandó szereplője volt. Már tettem említést arra, hogy a jó fog elnyerésének analógiás mágián alapuló tevékenységekor mondott „kísérőszöveg” önálló életet kezdett a mondókákban. A magyar folklórban nem akadtam olyan készített játékra (tárgyra), mely egeret ábrázolna.

Egy magyar levéltári adatból kiderül, hogy akadtak olyanok, akik „meg tudták csinálni” az egeret. A hajdúnánási megyei jegyzőkönyv tanúsága szerint 1730-ban – mint azt hat vallomás megerősítette – akadt olyan ember, név szerint többek között Nagy Bálint, aki „*viaszbul egeret csinált és futott, az utána fűttengett és ismét hozzá visszament az egér s meg fogta, össze nyomta s az sebibe tette.*”⁶⁴

Ellenben állandó szereplője volt a magyar körjátékoknak, kiolvasóknak az egér. Az *egeres*⁶⁵ nevű játékot az alábbi módon játszották Kövesden: a gyerekek a földre egy háromszöget rajzoltak, melynek mindegyik szögére leguggolt egy-egy pajtás. Térdük alatt összefogták két kezüket, ők voltak a csuprok. A többiek pedig az egerek, ők láncha fogództak és kerülgették a csuprokat, akiknek nem szabadott eldőlniük, erre vigyáztak ezt mondogatván: „*Csuporka el ne dőlj! / Ha eldőlsz, összetörsz.*” Az egerek pedig szerették volna, ha a kiscsuprok eldőljenek: „*Ess, ess, ess, / Egeres, / El ne ess! / Ki el es, / Hát az lesz / Egeres.*” Ha kerülgetés közben valamelyik egér elvesztette társa kezét, az „egeres” lett, ha pedig valamelyik „csupor” elesett, az „törött csupor” lett.

Az *egerészés* az Új Magyar Tájszótár szerint⁶⁶ a fiúk kergetőző játéka, melyben kiválasztanak két macskát, akik fogók lesznek. Úgy kell megfogniuk két másik társukat, akik egerek, hogy a földre rajzolt három nagy kört csak a megfelelő helyeken, a kapukon hagyhatják el, az egerek pedig bárhol kifuthatnak a körből.

A kiolvasókban számos esetben felbukkan az egér. Még ma is használatban van a gyerekek körében a következő jól ismert kiszámoló: „*Ecc, pecc, kimehetsz, / Holnapután bejöhetsz. / Cérnára, cinegére. / Ugorj, cica, az egérre. / Fuss!*”⁶⁷ Bizén az alábbi egeres kiszámolót ismerték: „*Encem, pencem, pitymallára, / Szól a rigó rakoncára, / Cérnára, cinegére, / Ugorj cica az egérre. / Fuss!*”⁶⁸

„*Egyedem – begyedem bakkecske, / Hová való menyecske? / Szántóföldre utazik, Egérlikba bújdosik. / Cukrom a boltban, / Piros papirosban, / Kiteszem az ablakba, / Nyillik, mint a rózsza.*”⁶⁹ Ezt a kiszámolót Gönczi gyűjtötte 1949-ben. „*Pad alatt, pad alatt volt egy ház / Abban lakott Mikulás, Kértem tőle szalonnát, / Azt mondta, hogy pofon vág. / Ha pofon vág, meghalok, / Kivisznek a bivalok, / Répafődbe temetnek, / Megesznek az egerek.*”⁷⁰ Ehhez hasonló kiolvasót szintén az ő gyűjtése révén ismerünk Horvátkútról, s Andocsról is, az andocsi változat abban különbözik az előbbi idézettől, hogy nem az egerek eszik meg a halottat, hanem angyalok viszik a mennyországba.

Az egerektől való megszabadulás gyakorlata megjelenik a bölcsődalként előadott szövegekben is: „*Ha én cica volnék, / Száz egeret fognék*”⁷¹, „*Menyedasszony (menyét) / Szép asszony, / Gyere! / A mi házunknál sok egér, patkán van, / Kergesd el!*”⁷²

A lakodalmi csújjogatásokban is találkozhatunk vele: „*Aki minket nem szeret, / Egye meg az egeret!*”⁷³, mutatja egy csákánydoroszlói adat, mely nagyon hasonlít az alábbi gyimesi csúfólóra: „*Aki reám haragszik, / Egyék békát tavaszig / Tavasz után egeret / Míg a szeme kimered.*”⁷⁴

Szintén negatív felhangot kap az egér említése a következő püspökladányi ragadványnevekben, melyeknek történetét sajnálatos módon nem közölte az adat: *Egér farkú Tóth, Egeres Tóth Sándor, Patkány Horváth.*⁷⁵

AZ EGERES TÁNC

Az egeres elnevezésű tánc⁷⁶ egy játékos, fogócskázós típus, melyet Apor Péter a kontratáncokhoz sorolt. Tőle származik XVIII. századi leírása, melyből kiderül, hogy kilenc sorban álló férfi és velük szemben állva ugyanennyi lány szükségeltetett hozzá. Úgy kellett felállniuk, hogy a két sor közt kényelmesen elférjen egy pár. Egy legény kiválasztott egy leányt, és kétszer táncolva megkerülte vele kívülről és belülről egyaránt a két sorban állókat, majd külön kezdtek táncolni. Közben ezt mondták: macska, fogd el az egeret. Az egér szerepét a csalogató lány töltötte be, míg a kergető legény a macskáét vállalta magára. Az ügyes leánynak sikerült kifárasztania az őt kergető legényt a fogócskában, miközben a két sorban állókat kerülgették. Ha a legény szemben érkezett a lánnyal, megpróbálhatta megfogni a kezét, ám ekkor a lány megfordult, és erővel nem szabadott elkapni a leányt. Ha sikerült megfogni a kezét, újra táncba kezdtek, majd mindkettő visszament eredeti sorába, s a következő páros jöhetett. A tánc addig tartott, míg mindenki táncolt a párjával.

Az egeres tánc a XVIII. század elején a nemesi udvarok kedvelt tánca volt. Térrendjében a német sövénytáncokra emlékeztet, de mivel a táncsorok közt nem létezett szoros fogás és a csalogató mozgás páros elem, a tánc a párostáncok típusába sorolható.

Martin György lejegyezte, hogy parasztlakodalmakban is előszeretettel táncolták, és falvanként eltérő névvel illették, A „*baraboj*” nevű változatában (baraboi = burgonya) az egymás mellett álló párok ritmusú váltólépéssel, óramutató járásával ellentétesen táncoltak egy köríven. E változatban létezett egy táncvezető, akinek rigmusos commendálására időnként a lányok párt váltva haladtak előre. Moldvában frumosca (frumoș ița), pedureci (pădureți), sziminok (siminoc), musama (mușama), kezecsászka (căzăceasca) és kapra (capra) néven ismerték. „*A pelenica (pelenița) nevű csókos pár-*

választó játékot zsebkendővel táncolják⁷⁷, a mucika (muřica = macska) pedig az imént leírt egeres táncnak felel meg.

Az említés szintjén megjegyzem, hogy Nicaraguában létezik egy maszkos, zenés, dramatikus tánc, melynek neve Geügüense (ami nahuátl nyelven öreget jelent) vagy Macho Ratón. Ez a szinkretikus népi táncmulatság a hagyományos indián kultúra és a spanyol hódítók kultúrájának keveredésével jött létre. Göegüense a nicaraguai irodalom első alakja, történetében fellelhetjük a spanyol pikareszk irodalom elemeit is. A Güegüense főbb elemei a női szerepek néma jellege, a párbeszéd ismétlése és az átlatok maszkos meglevenítése.

AZ EGÉR MINT JÓS

Az egér megjelenését mind az álmokban, mind a valós életben előjelként értelmezte a magyar parasztember. Az álmokban megjelenő egér jelentésére meglehetősen ellentmondó adatokat találtam: míg a fehér egér szentséget hordoz magában (fehéregér = ambó)⁷⁸, az asszony álmában, vagy magánélet képeivel együtt megjelenő, amúgy is szaporá természetű egér szinte fallikus szimbólum. Megjegyzendő, hogy az egér szó himesszót is jelent némely területen.⁷⁹ A francia és angol szlengben az egér harcostársa, a macska (le chat, pussy-cat) képezi női megfelelőjét. Az asszony szoknyája alatt búvó egér titkos gondolatot jegyez, ágyban való megjelenése pedig váratlan szerelmeskedésre utal. Feltűnése (és ugyanígy a patkányé) elcsábítást jósol a leány álmában, vagy éppen a jó házaseset jele.

Emellett sok esetben negatív történést várhatunk előbukkanása után, ellenséget, szegénységet, vesztélyt. Bácsban a vele való álmodás irigyet, Désen ellenséget jelzett.⁸⁰ Egérfogó magától értetődően csapdát jelent. Csupán egyetlen adat szerint kötődik hozzá szerencse és nyereség.

Kevesebb forrás szól az egérről mint időjósról. Mégsem szabad róla megfeledkeznünk, mivel a „*cseléd-és oldalházakban, fészkerben, kamrában, padláson, kiüresedett lakozó helyeken, magtárakban, malmokban, de néha a belső házban, a tiszta szobában is hallhatja az ember.*”⁸¹ Khtonikus minőségéről már esett szó, kapcsolatba hozták a viharral és az ézengéssel, minthogy a föld és ég nászából született. A középkorban is úgy hitték, énekükkel a kis állatok elárulják a vihar közeledtét.

Nemcsak a madarak, kételtűek, hanem az egér viselkedését is figyelte a parasztember. Fehér Jenő adataiból tudjuk, hogy az egerek cincogása futólagos esőt jelzett. Szendreyék szintén feljegyezték, hogy a patkányok nyugtalan viselkedésekor esőt várhatunk.⁸² Az egerek elszaporodása ősszel lanyha télre mutatott, ha azonban mély fészket készítettek, kemény tél előjelét jelentette. Nyugtalan viselkedésükkel, mozgolódásukkal időváltozást éreztek, „*mégpedig napnyugta után szép időt.*”⁸³ Jászárokszálláson és Gömörben az őszi szántás idejében megjelenő sok egér rossz termést, szükségletet jósolt.⁸⁴ Erdélyben amilyen magasra csinálják fészkeiket, olyan magas hó várható.⁸⁵

Megjelenése a valós életben közeli halálra is mutatható. Jászladányban a sok egér háborút jósolt.⁸⁶ Egyes adatok szerint ha a beteg ágya mellett jelent meg, Kalotaszegen számoltak annak „eltávozásával”⁸⁷, és a haldoklóról így szóltak Jegenyén: „*Szedi az egér a szalmát alóla.*”⁸⁸ Szintén halált jósolt az egérrágtá ruha tulajdonosa számára Alsószecsén.⁸⁹ Egy kolerás asszony 1849-ben azt vallotta Angliában, hogy betegsége előtt közvetlenül egereket látott.⁹⁰ Az egér feltűnéséhez másfajta baljósokat is kapcsoltak: ha tűzhely alatt ütötte fel fészket, az azt jelentette, hogy a szakácsné főzje nem fogja az evők éhségét csillapítani.⁹¹ Ugyanígy rossz szerencsét hozott, ha a patkányok elvándoroltak a háztól (!).⁹² Ha az egér vagy a patkány terhes asszony ágyába költözött, és végigszaladt az asszony testén, Kalotaszegen úgy hitték, hogy nyomorék gyereket

fog világra hozni. Ezt elkerülendő a leendő édesanya saját vizeletét és ürülékét tette a betolakodó fészkébe.

Kalotaszegen újévhez kötődött az egérnek egy házasságjósítása is: Darócon ha ekkor cincogtak a rágcsálók, arra számítottak, hogy az eladó sorban lévő lány nemsokára férjhez megy. Így mondták: „*Czinczog az egér, házasodik a pap*”⁹³.

Néhány tiltott cselekvés a „bekövetkező bajok megakadályozására szolgál: Jászladányban és a Dunántúlon az egérrágtá ruhát nem jó megfoltozni, mert viselőjének nehéz lesz a sorsa.”⁹⁴ Öcsényben az állapotos asszonynak nem szabadott agyonütnie az egeret, mert különben szőrös gyermeket hozott volna a világra. Káváson hamvazó után nem volt tanácsos fonni, mert az egerek megették volna a kender magvát.⁹⁵

AZ EGÉR SZÓLÁSAINKBAN, KÖZMONDÁSAINKBAN⁹⁶

A szólásokban, közmondásokban megjelenő egér szintén negatív minőségben tűnik fel az esetek többségében. A kiséger védtelenségét, jelentéktelenségét mutatja, hogy „egy kis csapással is oda van.” Gyakori eset, hogy a „nyúl” mellett az egérrel csúfoljuk a félénk, gyáva embert: „*Félénk (gyáva), mint egy egér*” vagy „*fél, mint egér a macskától*”. A bátortalan természetű még az egértől is megretten: „*válik olyas, ki egeret sem hajt ki a szobából*”. Aki megpróbál kitérni a felelősség alól, vagy megijed valamitől, arra ezt szokás mondani: „*Belebúvik, mint ijedt egér a lyukba*”, „*Az egérlyukba is belebújna*.” Nagyszalontán így csúfolták az ilyen embert: „*Egy egérlyukba is be lehetne kergetni*”.

Annak érzékeltetésére, hogy nem születünk egyformának, a macskát és az egeret, a két ősellenséget állították szembe egymással. Ami az egyik félnek játékot, az a másiknak szinte halált jelent. A macska addig játszik az egérrel, míg meg nem eszi. „*Úgy játszik vele, mint macska az egérrel*”. Ha pedig valakinek arany élete van, cincog, mint az egér, ha távol a macska: „*Bátran cincog az egér, ha macskát nem érez*”, „*Akkor táncolnak az egerek, mikor a macska nincs otthon*.” Legjobban pedig minden egér azt szeretné, hogy „*ha kolompot kötnének a macska nyakára*.” Nagy szárazság idején a parasztember úgy „*lesí*” az esőt, „*mint macska az egeret*.”

Szintén egérnek csúfolták a szürke, jelentéktelen embert: „*szürke kiséger*”. A szegényt, vagyontalant is az egérhez mérték: „*Szegény, mint a templom egere*.” A gondatlan gazdát is kapcsolatba hozták az asztagban lakó ingyenélőkkel: „*Az egerek nem sok fészket raknak az ő csűrjében*” – mondják. „*Egér sincs a háznál, mert morzsára sem találna*”, hiszen „*gazdagnak egere is kövérebb*.” A nem szeretett szomszédot így átkozták, rossz termést kívánva neki: „*Sírva menjen el az egér a házadtól!*” Aki elszegényedik, az „*kihajtja az egeret*”. A síró kisgyermek „*itatja az egereket*”, „*kisírja az egereket a lyukból*”.

A kicsapongó, más asszonyokhoz járó férfiember védelmében született a következő mondás: „*Az egér sem jár mindig egy lyukba*”, vagy „*szegény ember az, akinek csak egy lyuka vagyon*”. Egy kevésbé merész olvasatban pedig azt a tanulságot szűrhetjük le ebből a mondatból, hogy az okos ember több oldalról bebiztosítja magát, hogy ne csatlakozzék a dolga jó kimenetelében.

Az alábbi proverbium gyökerei egy fabulára nyúlnak vissza: „*Egér nem fér [táj: nem tér] lyukába, tökök [táj: göböt] köt a farkára*”. Aesopustól tudjuk⁹⁷, hogy az egerek és macskák közt dúló háborúban az egerek vezéreket választottak maguk közül, akik szarvat kötöttek fejükre, s mikor a macskáktól minden társuknak sikerült az egérlyukba menekülnie, a vezérek nem fértek be a „megkülönböztető jelük” miatt, tehát a nagyzolás bajt okoz. Mindjárt jobban érezte magát az ember, ha „*megindult az egere*”. A szólás egy egér elnevezésű betegségben⁹⁸ gyökerezik, melynek kialakulását annak tulajdonították, hogy a ló (szarvasmarha) túl sok zabot evett, és nyakán daganat keletkezett. („*Zabált lónak egere nő*” – hívja fel a figyelmet a mértéktartásra a mondás.) Ha a gumó

kisebbedni kezdett, azaz „megindult az egér”, az a gyógyulás jelének számított. Ugyan-
ezt a szólás alkalmazták a fennhéjázó emberre, aki szegény létére jómódúnak kívánta
feltüntetni magát, és arra is, akinek megártott a jólét.

Az a parasztember, aki hideglelés ellen egérfejet evett „babonából”, még rosszabbul
érezte magát, mint azelőtt, tehát „*vesztére harapta el az egér fejét*”. Átvitt értelemben a
merész ember éppen vesztére vállalt el valamilyen nehéz, kellemetlen feladatot, és az
hozott rá bajt, amivel segíteni kívánt magán. A haragosának ezt kívánta az ember: „*aki
engem nem szeret, egye meg az egeret*”.

Az egérutat nyerés értelmezésében nem kell ennyire mélyre ásunk. Viszont van az
egérút kifejezésnek az előnyön kívül más értelme is: „*cigányút*”, félrenyerés, tilosban já-
rás.

Ha a nagy munka eredménye mustármagnyi, akkor használhatjuk a korábban már
említett szólást: „*Vajúdik a hegy, egeret szül*”.

MESÉINK EGEREI

Az egyes mesék vizsgálatakor érdemes figyelembe venni azt a tényt, hogy korlátozott
számú funkciók betöltésére gyakorlatilag korlátlan számú szereplő áll rendelkezésre, aki
ezeket a funkciókat betöltheti. Éppen ezért, véleményem szerint nem vonható le mesz-
szemenő következtetés a mesékben megjelenő egér tulajdonságairól, csupán azt kívá-
nom számba venni, körülbelül milyen mesékben és milyen funkciót tölt be jelen állat.

Az egér megjelenése a tündérmesékben

A varázsló és tanítványa (AaTh 325)

Jól ismert jelenség egy üldözőtől való menekülés (a varázskönyvet ellopó deák meste-
rétől) állat képében. A menekülés során az üldöző az üldözöttnél mindig egy fokkal
ügyesebb állat képébe bújik, és viszont. A mesetípus szűzsége a következő⁹⁹: egy apa a
fiát az ördöghöz (varázslóhoz) adja, hogy tanulja ki a mesterséget. A fiút az ördög csak
úgy adja vissza, ha apja a többi tanuló között megismeri. A cselekmény úgy is folyta-
tódhat, hogy a fiú titokban kitanulja a mesterséget és elmenekül. A továbbiakban otthon
állattá változik, és apjával eladhatja magát a vásáron három ízben azzal a kikötéssel,
hogy a kötőféket soha ne adja vele. Apja mindannyiszor megfélekedzik a kikötésről, és
a fiú csak nehézségek árán menekül meg a vevőtől, azaz mesterétől. Az ördög állat
alakjában üldözi a tanítványt, aki különféle átváltozások után legyőzi őt. A tanítvány
bújhat az egér bőrébe is. Végül egy királykisasszony fogadja védelmébe a menekülő hőst,
s az gyűrű alakjában elrejtetik a királykisasszonynál. Az ördög gavallér képében kéri a
gyűrűt a leánytól, aki leejti a földre. A fiú gyűrűből gabonaszemékké változik, a gavallér
pedig kakassá. Egy gabonaszemből róka vagy keselyű lesz, és elpusztítja a kakast. A fiú
megmenekül.

A hálás állatok (AaTh 554)

A tündérmesék egy típusában hálás állatok – melyek nincsenek rokonságban a hőssel –
segíthetik őt különböző próbák kiállításába. A „jótett helyébe jót várj” típusú együttmű-
ködés feltétele, hogy a hős önszántából, mintegy erkölcsi kötelességből segítség-
re az útjá-
ba kerülő beteg vagy bajba jutott állaton: megosztja velük ételét, meggyógyítja őket,
könyörgésükre eláll attól a szándékától, hogy elpusztítsa őket. Cserébe az állatok segí-
tenek a hősnek, elvégzik helyette a próbatételnek szánt feladatokat. Az állatok csak saját
életterükben képesek átvállalni a szereplőtől a próbákat. Ilyen funkciót tölt be egyes
népmesékben a sánta egér, kiról – mint hasonló szerepkörrel bíró más állatokról más
mesékben – utóbb kiderül, hogy ő fajtájának királya. Ezek után valamilyen testrészével

ajándékozta meg a főhőst, aki ennek segítségével bármikor visszahívhatja a hálás állatot. Gyakori motívum a hálás állatok típusában, hogy – jelen esetben – az egerek királya összehívja alattvalóit, hogy válaszoljanak a hős kérdésére. Azonban a jelenlévők közül senki nem tudja a megfejtés, míg csak meg nem jelenik a sánta egér, akit sérülése akadályozott abban, hogy időben megjelenjen társai közt ám éppen ő az, ki mindenkinél többet tud, s képes válaszolni a feltett kérdésre.

A *Buli Jankó* című mesében¹⁰⁰ (MNK 650 D*/ H - / BN -) a szülő megsokallja fia lustaságát: „*Jankó mán 20 esztendő s vót oszt mék se mönt ki a kuczkóból*”, és dolgozni küldi. A fiúnak hatalmas étvágya van, eltartása igen költséges. Az adattári meséből hiányoznak az ezt követő MNK 650D* típusban megjelenő mesemotívumok, s a Fehérlófiával (AaTh 301 B) keveredik. A kitűzött feladatban (boglya őrzése) Buli Jankó, a legkisebb fiú jeleskedik, mert testvérei közül egyedül ő az, aki megszánja a kisegetet, enni ad neki. Ezek után az állat segítségére lesz a királylány kezének elnyerésében.

Ipolyi Arnold *Kis Jankó* című meséjében a hős különös dologban siet az állatok segítségére: az egerek országába érkezvén „parádéba öltözött” egérrel találja magát szembe, aki elmagyarázza neki, hogy „*itt mostan nagy dolgok vannak készülöben, polgárháború ütött ki a királyválasztás miatt. Kettő is van, aki király akar lenni, az egyik princz Görbicze, ennek van tulajdonképpen joga a trónushoz, ennek vagyok én is katonája, a másik princz Fortunális, aki pártot ütött a király ellen.*”¹⁰¹ Kis Jankót csak úgy engedik tovább az egerek, ha megígéri, hogy rendet teremt az állatok világában, mely emberi minta szerint rendezkedett be.

A segítő állatok feladata, hogy elvigyék a hőst egy meghatározott helyre, még ha ők nem is tudnak segíteni rajta, vagy hogy megmentsek üldözötől, meggyógyítsák, fel-támasszák. Szerepük szerint a hős szövetségesei, kitarják az ajtót a hős számára egy eddig még ismeretlen, felfedezetlen világban. Ha ők maguk nem tudják segíteni a fősze-replőt, akkor mágikus tárgyakkal ajándékozzák meg. A tündérmesék állatsegítői egy titkokkal övezett világ mágikus kulcsát adják a hős kezébe, s a hős maga döntheti el, hogy kíván-e élni az adandó lehetőséggel.

Ezzel ellenben az állatmesék állatalakjai mentesek mindennemű misztikumtól.

Az egér az állatmesékben

A tündérmesében csodás elemnek számít, hogy az állatok beszélni tudnak. Az állatmesékben ez természetes. Továbbá az állatmesékben az állatok állati tulajdonságaikon túl egy-egy jellegzetes emberi tulajdonsággal rendelkeznek. Éppen úgy, mint a moralizáló fabulákban, melyek szentencia megfogalmazásával végződnek.¹⁰²

A népmesék állatalakjai egy-egy jellemet figuráznak ki, számos esetben humorral fűszerezve.

A magyar állatmesék kedvelt alakja az egér. Más állatok közül legtöbbször a macskával lép kapcsolatba, és mindenkori viszonyukat a rivalizálás határozza meg. Nemzetközileg ismert a macska és egér barátságának megromlását szemléltető történet, melyben a macska és az egér közösen elrejtenek egy zsírosbödönt a templomban, és megállapodnak abban, hogy a nehéz, szükségidők beálltaig nem nyúlnak hozzá. Ám a macska háromszor átveri az egeret. Azt mondja neki, hogy keresztelőbe kell mennie, de mindannyiszor eszik a közös tulajdonukban lévő bödön zsírból.

A régi moralizáló állatmesékből jobbára csak a szentenciaszerű szólások maradtak fenn, mint például: „*ki köti fel a kolompot?*” (AaTh 110). A teljes mesében az egerek tanácskozást tartanak arról, hogy hogyan tudnának a macskától óvakodni. Egyikük azt tanácsolja, hogy kössenek kolompot a nyakába. Mindenki elfogadja a tanácsot, de egy

sem akad közülük, akinek lenne bátorsága a feladat végrehajtására. (Vö: „*Csengős macska nem fog egeret*”¹⁰³, „*Szeretnék a kolompot a macska nyakán az egerek*”¹⁰⁴).

Sikertelen szövetséget köt az egér a békával (AaTh 278) abban az állatmese-típusban¹⁰⁵, melyben a két állat összekötözi magát, hogy átkeljenek a mocsáron, de a héja elragadja őket.¹⁰⁶

A macskának sikerülhet az egerek királyává válnia (AaTh 113). A szüzsé a következő: az egerek azelőtt szerte-széjjel jártak, mígnem elhatározták, hogy megválasztják királyuknak a macskát, hogy rendet teremtsen köztük. Ám az közülük ugrik, mire az egerek szétszaladnak. Azóta vannak szerte-széjjel. Egy magyarszentmártoni adat szerint¹⁰⁷ az egerek először maguk közül akartak királyt választani, de elárulták magukat cincogással, s a macska közülük ugrott, hogy most már ő legyen uruk és királyuk. Azóta vannak szerte-széjjel.¹⁰⁸

Az oroszlánnal való kapcsolata a kölcsönös hálán alapul az alábbi mesetípusban: (AaTh 75) a hatalmas oroszlán megkíméli az egér életét. Az hálából elragja a hálót és kiszabadítja a fogoly oroszlánt (egyes esetekben medvét, rókát).¹⁰⁹

Hogy senki se akarjon más lenni, mint amilyen, ez lehetne „*Az egér, a béka és a kolbász*” meséjének tanulsága (AaTh 85). Az egér, a béka és a kolbász (!) közös háztartást vezetnek. Mindegyiküknek megvan a maga saját szerepe. Egyszer elhatározzák, hogy cserélnek, de pórul járnak.

Akárcsak a macskával, a verébbel sincs jó kapcsolata az egernek. Párviadalukra (AaTh 222B) azért került sor, mert a veréb megdézsmálta az egér összegyűjtött búzacsakáját. Az egér elhívja a legerősebb négy lábú állatot, az oroszlánt, a veréb pedig a madarak legkiválóbbikát, a griffet. A két vendég megmérkőzik egymással, s az oroszlán eltöri a griff szárnyát.

A nyúl és a sünt versenyfutása (AaTh 275A*) elnevezésű mesetípusban a nyúl futóversenyre hívja ki a sünt (medvét vagy teknősbékát). Csellel tud nyerni, mivel a célponthoz egy magához hasonló állatot állít. Egy argentin változat szerint a szereplők funkcióját a varangy és az egér töltik be. (El sapo y el ratón, CCCXXXIII. sz. adalék).

Mióta nem vendégeskedik a mezei egér a falusinál?¹¹⁰ (AaTh 112) A mezei egér vendégségbe megy a házi egerhez. Igen inyére való a finom ennivaló, de megpillantja a macskát (vagy elárulja magát a macska előtt cincogásával), és megtudja, hogy a kandúr miatt állandó rettegés a házi eger élete, s inkább marad a szűkösebb, de megszokott, biztonságosabb mezei életformánál. Ez az Európa-szerte ismert állatmese ún. ezópusi mese, melynek három magyar változatát tartják számon¹¹¹, melyek közül „az első kettő a XVI. század óta ismeretes Pesti Gábor és Heltai Gáspár jóvoltából.

Az egér a formulamesékben

A kis egér farkincája (AaTh 2034)

A számos sztereotípiát tartalmazó és szilárd felépítéssel bíró formulamesék csoportjába tartozik „*A kis egér farkincája*”¹¹² típus (AaTh 2034). A műfaj egy alműfaja a láncmese, egyike a legkötöttebb meseműfajoknak, funkcióját tekintve szórakoztató, mulattató történet. Az ismétlés változó formái teszik szórakoztatóvá.¹¹³ Szüzséje a következő: a macska a tejébe nyalakodó egér farkát leharapja. Csak úgy hajlandó visszaadni neki, ha hoz neki tejet a tehéntől, ám a tehén továbbküldi a szerencsétlenül járt kiséget a kaszához, hogy tőle hozzon neki füvet, s az egér mind tovább és továbbmegy, hogy tejet szerezhesen a telhetetlen macskának. Mindenütt elmondja szóról szóra, hogy min ment keresztül, s hogy miért kér szívességet az adott epizód szereplőtől. „*Ahogy nő az állomások száma, úgy nő a párbeszéd vagy a főszereplő mondókájának terjedelme is.*” Az utolsó a láncban a makkfácska, „aki” megszanja a kiséget, és a mese fordított sorren-

dű láncszerkezettel, villámgyorsan ér véget. Mégsem örülhet a pórul járt kiséger. Amint odaadja a macskának a tejet, amaz bekapja.¹¹⁴

Az egér a rátótiadákban

Jámbor háziállatot vérengző vadállatnak gondolnak (AaTh 1281)

Falvakról szóló frappáns történetekben is felbukkan az egér. Az ún. rátótiadák, falucsúfolók szereplői egy ostoba falu lakói, akiket vagy saját falujuk, vagy idegen községbeliek tartanak bugyutának. „*A humor forrása a főszereplő viselkedése, világképe és a történetet elmondó és hallgató közönség viselkedése, világképe közötti különbség.*”¹¹⁵ A rátótiadákban ismert helyekkel találkozunk, a hitelesség igénye nélkül. Eszközként a túlzást, nagyítást használják. Válhat megtörtént komikus esetből is falucsúfoló. Bizonyos példái országszerte ismertek más-más falu nevével helyettesítve a cselekmény helyszínét. Az egerek királya című¹¹⁶ mesében (AaTh 1281) egy katona idegen helyen kér szállást, de nem kap vacsorát. Bosszúképpen magával viszi a házigazda macskáját. A következő éjjel ismét más helyen száll meg, ahol sok az egér, így otthagyja az egerek királyát némi fizetség ellenében. A házigazda utána küldi a fiát, hogy megkérdezze, mit eszik az egerek királya. A katona mérgesen, durva szóval válaszol, amit a fiú félreért. Hazaérve sirva újságolja szüleinek a rossz hírt, akik minden lehetőt megtesznek azért, hogy a macska vesztét okozzák. A nagy „igyekezetben” a háziasszony hal meg, leveti magát egy fáról, ahová a vérengzőnek hitt jámbor állat utána mászott. Ez a mese a többi rátótiadához képest „*szokatlan terjedelmű*”¹¹⁷, *de minden kétséget kizáróan falucsúfoló mese, ill. cigányadoma.*”¹¹⁸

Az egerésző csikó (MNK 1299*)

„*Az „egerésző csikó*”¹¹⁹ című mesében a falu bírója kiéhezteti a csikáját, és mivel úgysis annyi egere van a pincébe, leengedi oda, hogy kedvére lakmározzék. Mikor kínjában a csikó nyeríteni kezd, a bíró azt hiszi, hogy már jól is lakott az állat. A végkifejlet a ló halála. A páli bíró rányomja az állatra a pecsétet, hogy „megadja a módját”. A falucsúfolóból szóláshasonlat is keletkezett: „*Megadták a módját, mint páliak a csikónak.*” A történet mindenképpen azt akarja elhitetni a hallgatókkal, hogy a páliak nagyon is szeretik a lovakat, csak éppen nem értenek hozzájuk. A szöveg ezen kívül még két okból nevezetes: kontaminálódik az 1349 H* mesetípussal, valamint egy ópáli mesemondó előadása nyomán jegyezték le. (Mondanunk se kell, nem a faluban és nem társai füle hallatára!)¹²⁰

AZ „EGÉR (EGEREK)” GYÓGYÍTÁSA ÉS A GYÓGYÍTÁS AZ EGÉRREL

A fejezet első részében természetesen nem az egér mint állat gyógyításáról kívánok szólni, hanem az egér elnevezésű betegség gyógyításáról, melyet leggyakrabban a ló kaphatott meg: „*Ha a lónak egere van, nem tud huyozni. Arral szúrják át a fülét, ahol az egér van.*”¹²¹ Az egér ezen jelentéstartalma egybeesik a TESZ-ben leírt 1570-80-as évekből származó adattal. Ám ugyanott találjuk az egér alábbi definícióját 1797-ből: „*a ló könnytömlőjének genyves gyulladása.*”¹²² Utóbbi másfajta betegségre utal, s az orvosságos könyvekből néha csak nagy nehézségek árán deríthetjük ki, melyik kezelését írják le.

Egér szavunk tehát kétfajta ló (és szarvasmarha) betegséget is jelöl. Az állatok szerepeltetése mint betegségdémonok kiemelkedik a néphiedelmekben. Állatnevek özöne jelöl betegségeket a mai napig is, jóllehet, ma már meg sem fordul a fejünkben, hogy egykor az emlegetett tulajdonságokkal ruházták fel az állatokat, és nevüket ráragasztották a betegségekre is. Valószínűleg így történt ez más nyelvekben is, nemcsak a magyarban – írja M. Kossa Gyula.¹²³ Mai példaként szolgálhat a farkas (lat. lupus) kapcsolatba hozá-

sa a farkasvaksággal, a farkasgörcsrel, farkassebbed; a gyík (torokgyík). Ebbe a sorba illeszkedik az egér is. A lovak fültőmirigyének gennyes gyulladása (parotitis suppurativa) értik rajta egyrésztől. A csongrádiak úgy hitték¹²⁴, a ló effajta betegsége azért alakult ki, mert egérfészket nyelt. Ha pedig benne van az egér az állatban, azt el kell pusztítani. Éppen ezért alakult ki a betegség kezdetleges gyógymódja, melynek célja az egér összenyomása, a megdagadt mirigy szétnyomása volt. A gyakorlat után nem egyszer rosszul gyógyuló sipolyok maradtak vissza. „Amely lónak egere vagion: az kovács avagi te magad a kelevenyi egiben szoritván egy törökkel megh nysd és az rutságot vaid ki” – mondja Mesterházy Péter XVIII. századi jegyzőkönyve.¹²⁵ Azt hitték, hogy az állat szomjúsága elősegíti az „egér” keletkezését (aminek persze semmi realitása nincsen), és hogy összefügg a kólikával. „Zabált lónak egere nő”¹²⁶, „Megártott neki a jólét, mint zab a lónak”.¹²⁷ Összefoglalva tehát az egyik egér elnevezésű betegség fültőmirigy-gyulladás, esetén a szájgyulladás vagy étvágytalanság miatt a rágáskor keletkező nyál nem ürül ki, és az állat fültőmirigyei megduzzadnak.¹²⁸

Létezik egy szeménvaló elnevezésű betegség is, amelynek népi megnevezése szintén egér. A Nemzeti Múzeum egy XVII. századi kézírata is erről tanúskodik: „Szemenvaloia ha a lonak vagyon. Az halyagjának az héiát hámozd meg, törd aprora, és csináld meg kenyér bélben, sozd meg, es add meg enni a lonak, vagy tölcz torkában.” Török János orvosságos könyvének részletéből¹²⁹ (1619 e.), mely hasonló gyógymódot javasol, azonban nem derül ki világosan, hogy a hályogot kell-e megetetni a lóval. M. Kossa Gyula azonban számos forrást idéz, melyekből teljesen egyértelművé válik, hogy a leírt gyógymódok a könnytömlő gennyes gyulladására vonatkoznak.

Az analógiás képzeteken alapuló betegség-elnevezésen kívül bármely keletkezésű nyavalya gyógyítására fordultak állati eredetű anyagokhoz mind tapasztalati, mind mágikus alapú eljárások esetén.¹³⁰ Felhasználásra kerültek az állatok belsősegei: például fekete állatok kifehéritésére javasolta Melius Péter az alábbi recipét: „Harom patkant vagdaly megh, főzd megh akar borban, akar vizben erössen, es az utan hadd alion harmadnapigh, hogy megh fő, az utan mosd azzal, s – megh feieredik. Ez valoban igaz dologh.”¹³¹ Egérpecsenyét adtak az ágybavizelőnek is a gyógyulás érdekében.¹³² Varró Ágnes eme módszert nem sorolja a tisztán mágikus gyakorlat kategóriájába, mivel kimutató, hogy például a vizelet tartalmaz bőrregeneráló hatású vitaminokat. Az egeret mint ellenszert makacsul ott találjuk már az ókori forrásoktól kezdve.¹³³ Ugyanez a gyógymód hajszálpontosan megismétlődik egy VII. századi orvos, Abd er-Razzak, valamint XIII. századi arab szövegekben is. Egy 1579-es luptoni forrás szerint Angliában előszeretettel alkalmazták a kikészített egeret az ágybavizelés gyógyítására.¹³⁴ Ugyanez volt az ellenszere a számárköhögésnek és a nyálazásnak is.

Az említett berlini papirusztekercs szerint a betegnek az egércsontokat vászontarisznyába kellett csomagolnia, rákötnie hét csomót, és a nyakába akasztani, ha gyógyulni kívánt. Tehát nemcsak gabonarágcsálónak, hanem betegségelhárító tulajdonságokkal rendelkezőnek is tekintették az egeret. Egyiptomban egyébiránt úgy hitték, hogy az állat az áradások után emelkedett ki az iszaptól. Gahlin szerint talán ennek köszönheti, hogy gyógyítóként is „tisztelték.”¹³⁵

Allati ürülék alkalmazására szolgál a következő „fekáliapatikai” eljárás: „Az eger szart ha uionnad a' sebre teszeöd, nem hadgia el mergeseödnj”¹³⁶, vagy „juh ganeat eger uerrel kend az feökelt melleg heliön, el uez.”¹³⁷

Az egérfarkkóró (cickafark, *Aclillea millefolium* L.) nevű növényről röviden csupán annyit jegyeznek meg, hogy szintén széles körben felhasználta a népi gyógyászat (pl. kelésre, kutyaharapásra¹³⁸), ám nevének eredetére sajnos nem találtam adatot.

AZ EGÉR MEGÍTÉLÉSE

Láthattuk, hogy sok esetben a ház mostohafia volt az egér. Ha nem rendeltek hozzá negatív képzeteket, és nem igyekeztek minden áron megakadályozni, hogy a terményt megtizedelje, akadt rá példa, hogy inkább ki sem mondták nevét, mert szerencsétlenséget hozott volna. A XIX. századi Angliában tabu volt kiejteni halászahajón az egér szót.¹³⁹ A XX. század közepén egy forrás szerint Kelet-Angliában a patkány szót szintén jobbnak látták elkerülni, és egy 14 éves kislány elmondása szerint tanácsos az állatot más névvel illetni, mint például „Joseph”. Ha beszéltek róluk, egyes cigány csoportok szerint odaköltöztek a házba.¹⁴⁰

Egyes magyar falvakban a koraszületett gyermeket „üszöggyermeknek” nevezték, mely lehetett hasonlatos egy szőlőfűrthöz vagy egy húsdarabhoz, és ez a patkányt juttatta a parasztember eszébe. Azt gondoltál róla, hogy össze-vissza futkos a lakásban és felmászik a falra is. Vigyázni kellett, nehogy visszafusson anyjába, és megölje őt. Éppen ezért az üszögöt tanácsos volt agyonverni.¹⁴¹ Ez a példa a betegségek, és azok terjedésétől való félelmet is árnyalja.

Még szülés előtt ráijeszthetett a várandós anyára az egér, és ekkor ijedtében az odakapott magához. Azon a helyen anyajegy keletkezett, mely a látott állatot mintázta.¹⁴²

Am akadt olyan történet (mese) is, melynek tanúsága szerint az egeret nem szabad bántani, merthogy lélek. Az ókorban az alvilág, a halál, a bajok világában fészkelőnek képzeltek az egeret. Az a felfogás is ismert volt, miszerint a halott lelkek az egerekben öltenek testet. Egy német mesében arról olvashatunk¹⁴³, hogy egy szolgálólány álomba szenderült, eközben száján át kimászott egy kis piros egér, mely szimatolni kezdett a szobában. Egy férfi belépett a helységbe, és egy közeli kényelmesebb helyre fektette az alvó leányt. Az egér pedig képtelen volt megtalálni a tőle elszakított testet, ellillant, és abban a pillanatban, mikor elhagyta a házat, a szolgáló meghalt. Széles körben elterjedt ez a képzet, miszerint az egér a lélek egy megtestesülési formája. Találkozhatunk vele Írországban (patkány mint lélek), sőt Afrikában is¹⁴⁴.

A csöpp állat sokakban félelmet kelt manapság is, pedig már nem gondolunk háború kitörésére, sem halálra, ha találkozunk vele. A középkorban akadt rá példa, hogy „elítélték”, mégis megjegyzendő, hogy „megítélése” az újkorra sokat változott. A „hivatlan vendégek” a pszichológia és a biológia tudományos kísérleteinek főszereplőivé szereződtek, labirintusok bajnokaivá s agyműtétek hősies szenvedőalányaivá váltak az idő folyamán. Mára a városi gyermekek terráriumának lakói lettek a patkányokkal egyetemben. Nem kapcsolódnak hozzá betegségfelfogásból adódó képzetek, nem tartják tisztátalan állatnak. Annál is inkább! Hiszen majd minden lakás hétköznapi felszerelése az „egér”. 1982-ben mutatkozott be a nagyközönség előtt (fából készült elődje 1963-ban már létezett) a „modern egér”, a legtöbbet használt beviteli eszköz a billentyűzet mellett. „Az egér egy szappandoboz méretű tárgy, melynek segítségével a kéz természetes, síkban történő mozgása leképezhető a számítógép számára”. Nevét onnan kapta, hogy emlékeztet az egérré: kicsi, szürke és farkincája van, és a ma emberének szolgálai eszköze. A kenyérgabona ellen intézett támadását a civilizáció végleg visszaverte, kézhez álló formában jó időre domesztikálta.

ÖSSZEGRZÉS

E dolgozat célja az egérhez (és a patkányhoz) fűződő minél több folklóradat felkutatása és értelmezési kísérlete volt. Már Szendrey Zsigmond és Ákos felhívta a figyelmet az állat fontos szerepére a babonaszótár előmunkálatának publikálásakor: „Az adatok tehát világosan rámutatnak arra, hogy mennyire ügyelniök kell a gyűjtőknek a mezei és a házi egér szerepére.”¹⁴⁵

Az egér szerepe a féregűző gyakorlatban, jósló állatként való viselkedésében szorosán összefügg a patkányéval. Mindkettejükről elmondható, hogy a magyar folklórban jobbra negatív megítélés alá esnek, jóllehet a gyermeki világban megszelídülnek. Megítéléséből egyértelmű, hogy ritkán találkozhatunk az egérrel az ábrázoló művészetben.

Ha mégis találunk egeret formázó tárgyat, az jobbra nem a népi díszítőművészet körébe tartozó spontán alkotás. Paolo Antonio hívta ként fel először a figyelmet Jahve ládájának történetére, melynek „*elhurcolása után pestis tört ki a filiszteusok között, és csak akkor szűnt meg, mikor a haragvó istent egyebek közt öt arany egérrel engesztelték ki.*”¹⁴⁶ Szent Gertrúd tevékenységéhez szintén kötődnek egeret ábrázoló fogadalmi tárgyak, melyek az egérinváziók esetén rendezett körmenetek bizonyítékai, egy aranyból készült 1759-ből¹⁴⁷, valamint egy ezüstegér 1822-ből. Mindkettő a szűz megnyerésére, illetve felé mutatott hála lerovása okán került a templomba. Mindezidáig nem akadtam magyar fogadalmi ajándékra, mely egeret ábrázolna.

Megítéléséről a tárgyalt témák számbavétele után elmondható, hogy főként olyan műfajokban és szövegekben őrződött meg emléke, melyek eltávolítására törekedtek, mivel veszélyt jelentett a paraszti élelmiszerbázisra. A hozzá való viszonyulás ambivalens vonásai: kapcsolatba hozása a szexualitással, fogainak irigylése és az egér hiányától való félelem, hiszen csak ott üt fészket, ahol erre érdemes helyet találni: ahol nincs egér, a gazda is éhez, az egér távolléte ezért hoz szerencsétlenséget a háztartásra. Veszélytelen formában, megszelídülve tovább élhet a modern világban.

Jegyzetek

1. DANTON, Robert 1987. 127–175. o.
2. A népi ornamentika terminológiájának állatokkal kapcsolatos rétegét vizsgálja GAZDA Klára 1998.
3. LEV 11,29–30. o.
4. Ezen a ponton hadd jegyezzem meg, hogy az egér több mitológiában a halál megjelenési alakja, példaként szolgálhat az egyiptomiak egérfejű istennője, a pestis megtestesítője. Mezopotámiai párhuzamos istenfelfogásoktól abban különbözik ez a képzet, hogy Egyiptom esetében nem démonok, hanem istenek ezek a félig ember, félig isten formában ábrázolt lények. (MODE, Heinz é. n. 56. o.)
5. SIPOS Soma 1867. 207. o.
6. A teljes szöveg a dolgozat mellékletében, *A boszorkány metamorfózisa* című fejezet LXV. számú adataként olvasható.
7. Vö. DANTON, Robert 1987.
8. Frazer 1993. 42. o.
9. Európától messze, a Raratoga-szigeten szintén rágcsáló segítségül hívása kíséri a gyermek tejfogának kihúzását.
„Nagy patkány! Kis patkány!
Itt van a régi tejfogam,
Kérlek, adj nekem újat.”
Az elmondott „ima” után a fogat a ház tetejére dobják, mivel azt tartják, hogy a patkányok ott fészkelnek. Frazer 1993. 42. o.
10. Más példákkal ugyanerről a folyamatról olvashatunk: DÖMÖTÖR Tekla 1980. 293. o.
11. FAZEKAS István – SZÉKELY Sz. Magdolna 2001. 176. o.
12. Uo. 176–177. o.
13. SZABÓ T. Attila 1978. 564. o.
14. Uo.
15. Az eszköz működésének ismertetéséhez a Magyar Néprajzi Lexikon *patkánycipesz* címszavát használtam fel.
16. Az *egérrítő* szó nem az egérrítő szókészletébe tartozik, hanem az arzénnek rokon értelmű szavaként ivódott be a köztudatba az újkor hajnalán.

17. A feregűző gyakorlat főbb csomópontjait az 1. számú melléklet táblázata szemlélteti.
18. PÓCS ÉVA kategóriáinak felhasználásával. (PÓCS Éva 1980. 305–306. o.)
19. A X. sz. adalék egy részlete.
20. Ezekről a fejezetben majd később szólnék, mert egyes adatokban nem választható el teljesen világosan egymástól preventív és eltávolító jelleg, hanem csak a kísérő elemek, eszközök, maga a rítus leírására figyelt az adatközlő. Éppen ezért ezeket az adatokat jobbnak látom külön kezelni, a hangsúlyt pedig az átvitel módjára helyezni.
21. A következő adatok a MNL *feregűzés* címszava alatt szereplő forrás felhasználásával készült, és annak kiegészítése.
22. SZENDREY Zsigmond – SZENDREY Ákos 1940. 332. o.
23. Utóbbi két nap inkább más európai országokban működött feregűző dátumként.
24. DEDEK Cr. Lajos 1900. 322–323. o., valamint JÖCKLE, Clemens 1994. 118. o.
25. Egy fohász szent Gertrúdhhoz: „*Úr Isten, mindennek alkotója és fenntartója, szabadíts meg minket szent Gertrúd esedezése által minden országos csapástól és annak iszonyatosságától s engedd, hogy kik neked híven szolgálni óhajtunk, a földi javak jogos és méltányos élvezetében is részesülhessünk. Ezt kérjük tőled Jézus Krisztus, a te szent fiad által, ki Veled él és uralkodik mindörökké. Ámen.*”
26. FAZEKAS István – SZÉKELY SZ Magdolna 2001. 201. o.
27. Ld. CCXX. sz. adalékot. (Továbbá: CCXL.)
28. Ld. LVI. Sz. adalékot.
29. PÓCS Éva 1980. 303. o.
30. Forrás: MNL
31. Az alakját őrző mondák tematikus és műfaji rokonságban állnak az ördögösökről és boszorkányokról szóló mondákkal.
32. SZENDREY Zsigmond–SZENDREY Ákos 1940. 332.
33. Hiszen minden területnek, közösségnek megvoltak a maga saját specialistái, ami ki is derül a talált adatokból.
34. Ez a mondatípus rokonságban áll a táltosok vetélkedését idéző mondatkörrel.
35. Ld a MNL *ördögös molnár* címszavát, melynek szüzséjét most nem ismertetem, mert nem található benne utalás a feregűző gyakorlatra.
36. Ld. III., VIII. és IX. sz. adalékokat.
37. Erre példa a II. sz. adalék.
38. MOLNÁR József 1943. 73. o. (I. sz. adalék részlete).
39. NOVÁK László 1992. 170. o. (VIII. sz. adalék részlete)
40. II. sz. adalék részlete.
41. VII. sz. adalék részlete.
42. II. sz. adalék részlete.
43. IX. sz. adalék részlete.
44. XII. sz. adalék (Karancskeszi)
45. Ld. XIX. és XX. sz. adalékokat.
46. XXV. sz. adalék.
47. A hold szerepére a későbbiekben térek ki, a ráolvasások taglalásakor.
48. Épp úgy, mint amikor a vízimolnár búzával etette meg a patkányokat, s azok elmentek, miután jóllaktak. S még egy hasonló adat: az asszonyok a kemence elé ültek, s kezükről a kelesztőt hátrafelé dobták különböző ráolvasások kíséretében. (Farkas István – Székely SZ. Magdolna 2001. 201. o.)
49. Ezeket a formulákat a hivatásos feregűzők is alkalmazták, a leírt elemek keveredhetnek a gyakorlatban. Ha minden egyes összetevőt egy betűvel vagy számmal megjelölnénk, akkor bármely talált adatot könnyen sikerülhetne képlettel lejegyezni, majd megvizsgálni, melyek a leggyakoribb kombinációk. Jóllehet, ezt az elképzelést nem valósítottam meg, mégis megpróbálom a főbb elemeket, mozzanatokat rendezni, amire szintén csak úgy kerülhet sok, ha elemeire bontom a talált adatokat. Így a most következő rész általában vonatkozik mindennemű feregűző gyakorlatra.
50. LX. sz. adalék részlete.

51. LXI. sz. adalék, s ld. még LXII, LXIII. sz. adalékokat. (Utóbbiban a templomba küldik a patkányokat ostor segítségével.)
52. DÖMÖTÖR Tekla 1980. 292. o.
53. Ld. LXXV. sz. adalékot. (Miszla)
54. Ld. LXVIII. sz. adalékot. (Abádszalók)
55. Ld. LVII. sz. adalékot. (Ez a példa Benedek napjához kötődött Bodán.)
56. XLVII. sz. adalék.
57. LV. sz. adalék.
58. Ld. LXVII. sz. adalékot.
59. XXIX. sz. adalék.
60. Ld. XXXI. sz. adalékot.
61. XXX. sz. adalék. (Ld. még: XXXVIII., /tari adat/).
62. Ld. XXIX., továbbá XXXIII–XXXVI. sz. adalékokat.
63. Ld. XXXII. sz. adalékot.
64. A teljes forrás közlését a melléklet *Adatok az egér csinálásához* című fejezete tartalmazza. A jegyzőkönyvi tanúvallomásokot MOLNÁR József 1944-ben, az *Ethnographiában* megjelent cikkében adta közre ugyanezzel a címmel.
65. Elnevezése egyes vidékeken „*ess-ess játék*”, illetve „*csuporkás*” volt. KISS Áron 2000. 64–65. Ehhez a játékhoz hasonló volt az ún. „*ördögtánc*”, csak valamivel egyszerűbb kivitelben: három guggoló gyereket kellett kerülgetni, amíg meg nem unták. Az egereshez hasonlóan, de más szóveggel játszották az „*oláh táncot*”, a „*kör.kör táncot*” és a „*pilike*” vagy „*pilika táncot*”.
66. B. LŐRINCZY Éva 1998. 21. o.
67. CCXCIV. sz. adalék.
68. CCXCII. sz. adalék.
69. SZAPU Magda 1996. 239. o.
70. SZAPU Magda 1996. 246. o.
71. CCXCVIII. sz. adalék.
72. CCC. sz. adalék.
73. CCCII. sz. adalék.
74. CCXCIX. sz. adalék.
75. DOROGI Márton 1958. 239. o.
76. Jelen fejezetet három forrás segítségével készítettem el, ezek a következők: APOR Péter 1736. 11. o.; MARTIN György 1995. 128. o., valamint a Magyar Néprajzi Lexikon *egeres tánc* címszava.
77. MARTIN György 1995. 128. o.
78. Az álmokban megjelenő egér jelentéseire ld. a CCLVII – CCLXXX. sz. adalékokat.
79. Nem mentes a pajkos kétértelműségtől az alábbi találós kérdés sem: „*Szaladok a boglya közé, nézegték lábom közzé, ó idős kicsike jukam, de nagyon megfeketédtil.*” A helyes válasz: egérlyuk. (SZENDREY Zsigmond 1924. 150. o.)
80. SZENDREY Zsigmond – SZENDREY Ákos 1940. 321. o.
81. FEHÉR Jenő 1943. 25. o.
82. SZENDREY Zsigmond – SZENDREY Ákos 1940. 332. o.
83. SZENDREY Zsigmond – SZENDREY Ákos 1940. 321. o.
84. Uo.
85. Uo.
86. Uo. Az ókorból ismert, hogy az egér rágcsalásával háborút és közeli halált jósol, mint például Carbo hadvezér elestét Clusiumnál, Itáliában.
87. WLISLOCKI Henrikné 1892. 49. o.
88. Uo.
89. SZENDREY Zsigmond – SZENDREY Ákos 1940. 321. o.
90. OPIE, Iona – TATEM Moira 1989. 323. o.
91. WLISLOCKI Henrikné 1892. 49. o.
92. SZENDREY Zsigmond – SZENDREY Ákos 1940. 332. o.
93. WLISLOCKI Henrikné 1892. 49. o.

94. SZENDREY Zsigmond – SZENDREY Ákos 1940. 321. o.
95. Uo.
96. A szólások, közmondások forrásainak megjelölését a szöveggyűjtemény tartalmazza.
97. Teljes terjedelmében a fabulát ld. CCCXXIX. sz. adalékként.
98. A betegség elnevezéséről, a hozzá kötődő hiedelmekről, gyógyításáról egy későbbi fejezetben még lesz szó.
99. MNK 2. 130. o.
100. EA 2801 III/1: 163–167. (63) Kálmány hagyaték.
101. KÁLMÁNY Lajos (szerk.) 1914. 179. o.
102. Ezt a jelenséget Láng János különböző primitív népek mitológiájának vizsgálata eredményeképpen „*kettős természet motívumának*” nevezte el: „*A szereplők részint emberi módra viselkednek, cselekszenek, emberi tulajdonságokkal bírnak, részint annak az állatnak, növénynek, élettelen tárgyának, természeti jelenségnek a tulajdonságaival bírnak, melynek nevét viselik.*” A yambim nyelvet beszélő új-guineai őslakók elbeszélésében az egér vasat élesít, hurkot készít, ezek emberi tulajdonságai, másrészt az emberek élelmét lopkodja, akárcsak a valós életben. LÁNG János 1979. 54. o.
103. CXXX. sz. adalék.
104. CLXX. sz. adalék.
105. MNK 1. 186.
106. A béka-egér harcot már Homérosztól is ismerjük, magyarra Csokonai Vitéz Mihály „ültette át”. A történetben az egerek a békákkal folytatnak háborút, melyet a békák nyernek a rákok segítségével, akik levágják az egerek farkát.
107. Ld. CCCXXX. sz. adalék.
108. Sajnos egy másik ugyanebbe a típusba tartozó (szintén magyarszentmártoni) – az előzőnél hosszabb, kidolgozottabb – adattári forrás hiányos (EA 2801/II/4. 218.).
109. Thot, Ré helyettese az egyiptomi mitológiában szintén „ismerte már” az egér és az oroszlán történetét: mikor Núbiába indul, hogy Egyiptomba hívja Tefnutot, Tefnut megijeszti őt oroszlán alakjában. Ekkor meséli el neki Thot az oroszlán és az egér történetét tanulságképpen.
110. Ld. CCCXVII – CCCXIX. sz. adalékokat.
111. BENEDEK Elek 1989. 486. o.
112. MNK 9. 111–112. o.
113. MNL *láncmese* szócím segítségével.
114. Ld. CCCXXIV – CCXXXVI. sz. adalékokat.
115. MNL *falucsúfoló* címszó.
116. Ld. CCCXXVII. sz. adalékot.
117. MNK 6. 105. o.
118. A cigányok a macskát tisztátalan állatnak tartják.
119. Ld. CCCXXVIII. sz. adalékot.
120. MNK 6. 182. o.
121. B. LŐRINCZY Éva 1988. 20. o.
122. BENKŐ Loránd 1967. 711. o.
123. M. KOSSA Gyula 1926. 128–129. o.
124. KATONA Imre 1958. 248. o.
125. M. KOSSA Gyula 1926. 128. o.
126. MARGALITS Ede 1995. 140. o.
127. Uo.
128. KATONA Imre 1958. 248. o.
129. HOFFMAN Gizella 1989. 16.1 (CCXXIX. sz. adalék).
130. VARRÓ Ágnes 1998. 246. o.
131. CCXXVI. sz. adalék.
132. SZENDREY Zsigmond 1937. 159. o.
133. Papirusztekercsek (szám szerint a berlini 3027-es tekercs) varázsszövegeiben olvasható, hogy a szeszmi elnevezésű (ismeretlen) betegség ellenszere a főtt egér. GAHLIN, Lucia 2001. 196. o.

134. OPIE, Iona – TATEM, Moira 1989. 267. (CCLIV. sz. adalék)
 135. Gahlin, Lucia 2001. 196. o.
 136. CCXXXIII. sz. adalék
 137. CCXXXV. sz. adalék
 138. OLÁH Andor 1987. 53. o.
 139. OPIE, Iona – TATEM Moira 1989. 322. o.
 140. ROSTÁS-FARKAS György – KARSAI Ervin 1990. 63. (CCLXXII. sz. adalék)
 141. FAZEKAS István – SZÉKELY Sz. Magdolna 2001. 109. o.
 142. BURÁNY Béla 2001. 215. o.
 143. <http://urbanlegends.about.com/library/blbat.htm>
 144. THOMPSON, Stith *E* 423. 2.11.
 145. SZENDREY Zsigmond – SZENDREY Ákos 1940. 321. o.
 146. TRENCSENYI-WALDAPFEL Imre 1983. 122. o.
 147. JÖCKLE, Clemens 1994. 118. o.

Irodalom

- APOR Péter: *Metamorphosis Transylvaniae*. Bp. 1736.
 BENEDEK Elek: *Magyar mese és mondavilág*. III. (A tűzmadár). Téka-Móra, Bp., 1989.
 BENKŐ Loránd (főszerk.): *A magyar nyelv történeti – etimológiai szótára*. Akadémiai, Bp., 1967.
 BIHARI Anna: *Előmunkálatok a Magyarság Néprajzához* 6. *Magyar hiedelemmonda katalógus*. MTA NKCS, Bp., 1979.
 BOSNYÁK Sándor: *Mit láték álomban – Népi álmofejtés és hiedelemtörténetek*. Európai Folklor Intézet-L'Harmattan, Bp., 2000.
 BURÁNY Béla: *Ünnepek, szokások, babonák*. II. (Jeles és jeltelen napjaink népszokásai a déli Tisza-vidéken). Forum, Újvidék, 2001.
 CSABA József – KOLOMON László: *Lakodalmi hujjgatások Csákánydoroszlóból*. In: *Néprajzi Közlemények*, III. (4) 1958. 71–76. o.
 DARNTON, Robert: *Lúdanyó meséi. A nagy macskamészárlás. Két epizód a francia kultúrhistoria köréből*. Bp., 1987.
 DEDEK Crescens Lajos: *Szentek élete*. Pallas Irodalmi és Nyomdai Rt. Bp., 1900.
 DOROGI Márton: *Népies csúfolók Püspökladányban*. In: *Néprajzi Közlemények*, III. (4). 1958. 225–240. oldal
 DÖMÖTÖR Tekla: *Hiedelem, monda és rítus a mai magyar faluban*. In: *Frakn Tibor – Hoppál Mihály (szerk.): Hiedelemrendszer és társadalmi tudat. Tömegkommunikációs Kutatóközpont*, Bp., 1980. 290–299. o.
 FAZEKAS István – SZÉKELY Sz. Magdolna: *Igézet ne fogja... A népbabonák világa*. [Szendrey Zsigmond és Szendrey Ákos „babonaszótára” nyomán.] Fekete Sas, Bp., 2001.
 FAZEKAS Mihály: *Állatmotívumok a népdalainkban*. In: *FÜVESSY Anikó (szerk.) Állatábrázolás a magyar néphagyományban*. Debrecen, 1998. 181–198. o.
 FEHÉR Jenő: *Időjós állatok és növények*. Bp., 1943.
 FEJŐS Zoltán: *Hiedelemrendszer, szöveg, közösség*. II. (Esettanulmány Karancseszki példáján). In: *Néprajzi Közlemények* (XXVIII.) 1985.
 FRAZER, James G.: *Az Aranyág*. Századvég, Bp., 1993.
 GAHLIN, Lucia: *Egyiptom (Istenek, mítoszok és vallás)*. Glória, Bp., 2001.
 GAZDA Klára: *A népi ornamentika terminológiájának állatokkal kapcsolatos rétege*. In: *Füvessy Anikó (szerk.): Állatábrázolás a magyar néphagyományban*. Debrecen, 1998.
 HOFFMAN Gizella (szerk.): *Medicusi és borbélyi mesterség [Régi magyar ember – és állatorvosló könyvek Radvánszky Béla gyűjtéséből]*. Budapest: MTA Irodalomtudományi Intézete, 1990.
 IPOLYI Arnold: *Magyar Mythologia*. Heckenast Gusztáv, Pest, 1854.
 IPOLYI Arnold: *Magyar Mythologia. A hasonmás kiadás függelékei*. Európa, Bp., 1987.
 JÖCKLE, Clemens: *Szentek Lexikona*. Dunakönyv, Bp., 1994.
 KÁLMÁNY Lajos (szerk.): *Ipolyi Arnold népmesegyűjteménye*. Athenaeum, Bp. 1914.
 KATONA Imre: *Népi állatorvoslás Csongrádon*. In: *Néprajzi Közlemények*, III. (1–2.) 1958. 231–268. o.

- KISS Áron: Magyar gyermekjátékgyűjtemény. Holnap, Bp., 2000.
- KOVÁCS Endre: Doroszló hiedelemvilága. Forum, Újvidék, 1982.
- KRÚDY Gyula: Álmoskönyv. Magvető, Bp., 1966.
- KUSTÁR Zsuzsa: Feléledő álomfejtés – Gyűjteményes álomszótár. Nagykanizsa, 1995.
- B. LŐRINCZY Éva (főszerk.): Új Magyar Tájszótár. II. (E–J). Akadémiai, Bp., 1988.
- M[AGYAR] Kossa Gyula: Egér és szeménvaló. In: Magyar nyelv, (XXII.) 1926. 128–129. o.
- MARTIN György: Magyar tánc típusok és táncdialektusok. Planétás, Bp., 1995.
- MNK Magyar Népmesekatalógus. 1–9. Bp., 1987–90.
- MNL ORTUTAY Gyula (főszerk.): Magyar Néprajzi Lexikon. I–V. Bp., 1977–82.
- MARGALITS Ede: Magyar közmondások és közmondásszerű szólások. Akadémiai, Bp., 1996.
- MOLNÁR István: A magyar köznép babonái. In: Vasárnapi Újság, (XIII.) 1866. 506. és 535. o.
- MOLNÁR József: Adalékok az alföldi magyar nép hiedelemvilágához. In: Ethnographia, (LIV.) 1943. 64–74. o.
- Adatok az egér csinálásához. In: Ethnographia, (LV.) 1943. 99. o.
- MÓZES István Miklós (szerk.): Magyar közmondások, szólások. Metropolis, Bp., 1998.
- NOVÁK László: Hiedelmek, szokások az Alföldön. II. Az Arany János Múzeum Közleményei, Nagykovács, 1992.
- O. NAGY Gábor: Magyar szólások és közmondások. Gondolat, Bp., 1982.
- OPIE, Iona – TATEM, Moira (ed.): A Dictionary of Superstitions. Oxford, 1989.
- PENAVIN Olga: Népi kalendárium. Az esztendő néprajza a jugoszláviai magyarság körében. Forum, Újvidék, 1988.
- PÓCS Éva: Zagyvarékas néphite. In: Néprajzi Közlemények, (IX.) (3–4.) 1964. 3–291. o.
- PÓCS Éva: A hiedelmek funkciója a mai falun. In: FRANK Tibor–HOPPÁL Mihály (szerk.): Hiedelemrendszer és társadalmi tudat. Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Bp. 1980. 300–314. o.
- PÓCS Éva: Magyar ráolvasások. I–II. MTA NKCS, Bp., 1985.
- ROSTÁS-FARKAS György – KARSAI Ervin: A cigányok hiedelemvilága. Cigány Kulturális és Közművelődési Egyesület, Pécs, 1990.
- SIPOS Soma: Állatok elítélése. In: Hazánk s a Külföld, (V.) 1867. 207. oldal
- SZABÓ T. Attila: Erdélyi magyar szótörténeti tár. II. (Cs–Elsz) Kriterion, Bukarest, 1978.
- SZAPU Magda: Gyermekjátékok – Válogatás Egytűd Árpád néprajzi gyűjtéseiből. 3. Énekes-táncos, szöveges, mozgásos és sportszerű népi játékok Somogyban. Somogy megyei Múzeumok Igazgatósága, Kaposvár, 1996.
- SZENDREY Zsigmond: A növény-, állat- és ásványvilág a varázslatokban. In: Ethnographia, (XLVIII.) 1937. 154–166. o.
- SZENDREY Zsigmond – SZENRDEY Ákos: Részletek a készülő magyar babona szótárából. In: Ethnographia, (LI.) 1940. 321–336. oldal
- TANKÓ Gyula: Életvitel a Gyimesekben. Gyimesi szokásvilág. II. Erdélyi Gondolat, Székelyudvarhely, 2000.
- THOMPSON, Stith: Motif-Index of Folk-Literature, Vol. 6. (Index) Rosenkilde and Bagger, Copenhagen, 1958.
- TRENCSENYI-WALDAPFEL Imre: Az egériszten Homérosznál. In: uó: Vallástörténeti tanulmányok. Akadémiai, Bp., 1983. 114–122. o.
- UJVÁRY Zoltán: Mátészalka néprajza. Ethnica, Debrecen, 1992.
- VARRÓ Ágnes: Állatok a népi orvoslásban. In: Fűvessy Anikó (szerk.): Állatbrázolás a magyar néphagyományban. Debrecen, 1998. 245–252. o.
- VEREBÉLYI Kincső (szerk.): Néphit szövegek. Magyar Népköltési Gyűjtemény. XIX. MNT, Bp., 1998.
- VÖÖ Gabriella: Szaván fogjuk. Erdélyi magyar szólások. Erdélyi Gondolat, Székelyudvarhely, 2001.
- WLISLOCKI Henrikné: A jósló állatok a kalotaszegi néphitben. In: Ethnographia, (III.) 1892. 47–55. o.